

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 23
(19554)

2022 чылдың
апрель 6
среда

Хүннүн үнери — 06:05
Ажары — 19:24
Хүн дурту — 13:19

Садар өртээ хостуг 12+

ЧААГАЙЖЫДЫЛГА

Арыг-силиг ай эгелээн

Бок дугайында айтырыг кайы-даа үеде, кайы-даа чер-девискээрге ажык болуп турган айтырыгларның бирээзи. Ону аштап-арыглап турдала, хүнден хүнге немежип турарын билир бис. Ынчалза-даа ону аштавазының аргазы база чок — арыг-силигден чер-чуртувустун сайзыралы, чурттакчы чонувустун кадыкшылы, ишти ки сеткил-хөңнү безин хамааржыр дээрзи билдингир. А бистиң республикада ол талазы-биле байдал кандыгыл?

2022 чылдың январь 1-ден тура Тыва Республиканың девискээринде бокту үндүр сөөртүр талазы-биле ажылды "Транспорт сервис болгаш төлөвилели" деп Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези хүлээнип алгаш, ажылдап эгелей берген. Олар амгы үеде республиканың албан черлери-биле, хөй аал чурттаар болгаш черде бажыңнарның ээлери-биле керээлер чарар ажылдарны кылып чорудуп турар. Ниитизи-биле 683 керээ чардынган. Оларның 419-у Кызыл хоорайда, арктанары кожууннарда. Амгы үеде түр када ажылдап турар-даа болза, узун хуусаа дургузунда ажылдаары-биле мөөрейде кирип турарлар.

"Бистиң бүдүрүлгези-биле кожууннар керээ чарып эгелээни дыка экидир — деп, "Транспорт сервис болгаш төлөвилелиниң" кол экономизи Аржаана

Монгуш медегледі. — Чамдык кожуун чагыргалары боттарының девискээринде бар албан черлериниң керээлерин чыып белеткээш, Кызылга чедип кээп, мөөңү-биле чарып ап турлар — үеде дыка камналгалыг-дыр. Бис боттарымыс база кожууннарже үнүүшкүннерни кылып, ажылды чорудуп турар бис. Чурттакчы чон база бистиң организациявыс-биле ажылдаар керээлер чарып ап болур аргалыг".

Девискээр бүрүзүңе чурттакчы чонун санының аайынче бок төгөр бункерлер салыры планнаттынган. Оң ишкири 8,8 куб, өскээр чугаалаарга, 8 контейнер ишти хире хемчээлдиг. Республикада хоойлу ёзугаар бок төкпес ужурлуг черлерде чыылган бок кайы хөй. Шак ону арыглаарын база планнап турар. 2022 чылда Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Өвүр, Тес-Хем кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның девискээрлерин аштап-арыглаар. Оң соонда ону катап база бокталдырбазы чурттакчы чонун холунда.

Апрель 1-де Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг республиканың кожууннар удуртулгазы-биле видеоконференц-харылзаа таварыштыр ужуражып, чурттакчылыг черлериниң девискээрлерин арыглап-аштап, чаагайжыдып, ногаажыдар талазы-биле хуралды эрттирген.

Аңаа республиканың хоорай, суурларында кайы хамаанчок бок төгөр чоруктуң айтырын көдүрүп, санитар-экологтуг байдалды чогумчударын чугаалашкан.

«Бо бүгү ажылдар чуртталга-коммунал ажыл-агый организацияларның хары салгазында. Эрткен чылын ол адырны чепсеглеп, техникаларын чаартып, бок чыырын база төгөрүн чурумчудуп апкан бис. Ындыг болзажок, чурттап турар черлеривистиң арыг-сили, кайы хире чаагайжыттынганы бистиң боттарымыстан дыка хамааржыр» — деп, Тываның Баштыңы В. Ховалыг демдеглээн.

Часкы арыглаашкын субботниктерин организастаары — тус чер чагыргаларының мурнунда бөгүңү даалга ол деп айтыкан. Орукчулар, энергетиктер, бүдүрүлгелер, күрүне албан черлери, хуу сайгарлыкчылар дээш, шупту боттарының объектилерин арыглап-аштап, эде-хере тырттынар ужурлуг. Чурттап, ажылдап турар чери долгандыр арыг-силиг, аянның болурга кайы хире эки, чоргааранчыг-дыр деп, ол сагындырган. "Кудумчулары арыг болурун хайгаарап, оруктарын доктаамал аштап, парктарын база сесерликтерин арыг тударын хоорай азы суур бүрүзү чедип алыр ужурлуг. Хөй чылдарда чорудуп келген эки чаңчылывысты эдери, апрельден эгелеп кудумчуларымыс, шөлчүгештеривисче үнүп, херим, палисаднигивисти, тротуарларны септеп үнээлиңер. Субботниктерже чүгүле коммунал ажылдакчылар эвес, шупту идепкейлиг үнер ужурлуг бис" — деп, Тываның Баштыңы тус чер чагыргаларын чаагайжыдылга ажылынче кыйгырган.

(Уланчызы 3-кү арында).

Бөгүңү үндүрүлгөде:

Баштайгы "медээчилер"

Апрель айның эге хүннеринде республиканың девискээринге агаар-бойдус чылыг эвес, ам-даа сооксумаар, чер өл-шык хевээр-даа болза, келир чайын өрт айыылының баштайгы "медээчилери" өрттер хып үнүп эгелээн.

2-ги арында

Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдөзи уламчылаар

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдөзиниң тускайлаан программаның Россия Федерациязының чазаа 2020 чылдың апрель 10-да бадылаан. Кашла хонгаш ол программаны хүлээп алганындан бээр 2 чыл болур. Тыва Республиканың Баштыңы эрткен чылдың апрель 7-де солукшандаа болза, федералдыг чазактың Тывага хамаарыштыр хүлээп алган тускайлаан программаның күүселдөзи уламчылавышаан.

4-5-ки арындарда

Республиканың агроүлетпүр комплекзинде өзүлдө болгаш эки түңнелдер

«Республиканы чөмгөрип турар агроүлетпүр комплекзин кызып тургаш, шору быжыглап шыдаан бис» — деп, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг чоокта чаа чугаалаан.

6-гы арында

ТЫВА
ТАЙЫЛБЫРЛАП ТУРАжы-төлдүг
өг-бүлелер
кандыг пособие
алырыл?

Божаан дээш чаңгыс катап 20 472 рубль.

Уруг азырап олургаш, ай санында 1,6 айлынга чедир ортумак шалыңның 40 хуузу.

Иштиг херээжен улус бо-жуурунга чедир регионун чурттаарының эң кудуку деңгелиниң 50 хуузу алыр.

Ие капиталы – 524,5 муң рубль (бир дугаар төл төрүттүнгенде)

Ийи дугаар уругга – 168,6 муң рубль.

Ооң мурнунда ие капиталы албаан болза – 693,1 муң рубль.

Хөй ажы-төлдүг өг-бүлө чурттаар оран-сава садып алганда, 450 муң рубль алыр.

Чоок улузунар болгаш эш-өөрүңерге бо медээни дамчы-дыңар.

Медицина
дериг-херексели
кызагдаашкын-
га таваржыр бе?

Ук айтырыгга Күрүне Дума-зының депутаты, билдингир хирург эмчи Бадма Башанкаев тайылбырны кылган:

Бирээде, медицина дериг-херекселиниң даштыкыда бүдүрүкчүлери кылган бараанын Россияже кирибес бис дивейн турар.

Ийи дугаар эки медээ: РФ-тиң Бүдүрүлгө болгаш садыг-саарылга яамызы биле Кадык камгалал яамызы чугула херек дериг-херекселдерниң лицензия протоколун дарый кылар дугайында керээни чарган.

Даштыкының
барааннары
Россияның
рыногунга
турар

Даштыкыдан чергелешкек импорт уламчылаар. Оларның өртөк-үнези садып алыкчыларга эптиг байдалды тургузар. Даштыкы барааннары бүдүрүкчүнүн чөпшээрели чокка Россияже кири сөөртүрүн Чазак чөпшээрэн. Кандыг барааннары кири сөөртүп болурун дугайында даңзыны Россияның Чазак тургузар, а РФ-тиң Бүдүрүлгө болгаш садыг-саарылга яамызы бадылаар. Россияже кириер барааннар каайлы албан-черлеринге хыналданың доозазын чогуур деңгелде эртер. Ооң мурнунда даштыкыдан келген барааннары Россия иштинге бүдүрүкчүнүн чөпшээрели чокка садары хоруглуг турган болза, а ам ол кызыгаарлаашкыннары ап каалкан.

ТЫВАДА ӨРТ БАЙДАЛЫ

Баштайгы
“медээчилер”

Апрель айның эге хүнеринде республиканың девискээринге агаар-бой-дус чылыг эвес, ам-даа сооксумаар, чер өл-шык хевээр-даа болза, келир чайын өрт айыылының баштайгы “медээчилери” өрттер хып үнүп эгелээн. Республиканың өртке удур албанның дыңнадыглары ёзугаар алырга, өрттерниң хып үнген чылдагааны – кижилерниң от-биле оваарымча чогу, харын-даа мырыңай хову-шөлдерде эрткен чылгы кургаг өтсигенни чамдык кижилерниң кара өжегерээн өрттедипкени.

Улуг-Хем кожуунун Арыскан суурунун чоогунда ховуга өтсиген апрель 2-де өрттенгеш, улам өөскээш, суурдан ырак эвесе хөөрнүң девискээринче хып кирген. Ооң уржуунда элээн каш чевеглерниң херимнери өрттенип калган.

Апрель 4-түн хүнүнде Чаа-Хөл кожуунун Кызыл-Даг сумузуун девискээринде Эрен деп хову черге өрт хып үнген. Кожуунун чагыргазының, өөредилге болгаш культура эргелелдеринин, “Хүнчүгеш” уруглар садының ажилдакчылары, Булуң-Терек суурунун чурттакчылары, Чаа-Хөл суурда өрт кезээниң дайынчылары ол өрттү дүн-хүн дургузунда өжүргөш, өөскүп кывар арганы бербээнер.

Улуг-Хем кожуунун төвү Шагаан-Арыгның мурнуу талазына, хоорайдан ырак эвес ховуга, 11 га хире черге кургаг сиген өрттенип үнген. Ону Шагаан-Арыг өрт кезээниң дайынчылары болгаш Улуг-Хем кожуунун өртке удур улусчу дружинаның кежигүннери демни-биле өжүргөн.

Өрт айыылынга удур баш бурунгаар организаптап чорудар уjurлуг хемчеглерни боттан-

дырбааны дээш 2022 чылда баштайгы административтиг кезем-чени база өртке удур албанның ажилдакчылары тус черниң эрге-чагыргазының харысалгалыг ажилдакчызына онааган. Ол дээрге Шагаан-Арыг хоорайның чагыргазының даргазы. Улуг-Хем кожуунун төвү Шагаан-Арыг хоорайның девискээринге хамааржыр черлерде кургаг өтсигенни аштаарын организаптавааны дээш Россия Федерациязының Административтиг кодекзинин 20-ги чүүлүнүн 1-ги кезээ ёзугаар харысалгалыг албан-дужаалдыг ажилдакчыга хамаарыштыр административтиг чурум үрээшкениниң дугайында протоколду тургузуп, аңаа сагындырыгны кылган.

Өрттен айыыл чок чоруктуң негелдезин үрээни дээш Россия Федерациязының Административтиг кодекзинин 20-ги чүүлү ёзугаар хамааты кижини 2–3 муң рубль, албан-дужаалдыг кижини 6–15 муң рубль акшага торгаап болур.

(Тываның Онза байдалдар яамызының медээлеринден).
Шаңгыр-оол СУВАН
белеткээн.

Чаа эмчи абмультаториязы
удавас ажыттынар

«Кадык камгалалы» национал телевилел-биле Тывада чаа эмчи абмультаториязын туткан. Чөөн-Хемчик кожуунун Чыраа-Бажы сумузунда эмчи абмультаториязын тудуу доозулган. Удавас 1284 кижича чаа эмнелге албан черинге бирги медицина дузазын ап эгелээр.

Кадык камгалалының бир чугула көргүзүү – көдээ чурттакчыларга эмчи дузазын көргүзүрде, эки байдалдарны тургузарында. Федералдыг программа ачызында 1963 чылда туткан эрги оран-саваның орнунда чаа тудуу туттунган.

Ханаларын бедик шынарлыг тудуу ыяштары-биле тудуп үндүргөн, чырыкты кирип, амгы үең одалга системазын кошкан. Телевилелде бадылааны езугаар, чаа абмультаторияны чогуур эмнелге дериг-херекселдери, эт-сеп база оргтехника-биле четчелээр, дүргөн харылзаалыг интернет четкизинге кожар.

Бо чоокку хүннерде 361 уругну, 923 улуг кижилерни, ниитизи-биле муң ажыг кижини көдээ эмнелге албан чери хүлээп эгелээр. Педиатр эмчи, үш эмчи сестразы, акушер эмчи база аштакчы аңаа ажилдаар.

«Кадык камгалалының бирги звенозун эде чаартыры» федералдыг программдан эмчи абмультаториязының объектин тударына ниитизи-биле 9 551,50 муң рубльди тускайлаан.

2022 чылда эмчи дузазының шынарын экижидер ажилдар уламчылаар: Кызыл кожуунун Баян-Кол, Улуг-Хем кожуунун Ары-Үзүү биле Хайыракан суурларга үш эмнелге абмультаториязын тудары планнаттыган.

ТМГ Медээлер.

Тывага
200 дыштанылга
лагерьлери ажилдаар

Бо чайын Тывага уругларга 170 кадыкшылга лагерьлерин ажилдадырын планнап турар, ооң иштинде 19 стационар база 3 майгын лагерьлеринге бүгү республикадан ниитизи-биле 20 муң уруг дыштаныр.

Уруглар лагерьлеринин ажил-чорудулгазынга 304 эмнелге ажилдакчыларын база 1361 башкыларны хаара тудар, ол ышкаш чөмненилге черлеринге 938 кижини ажилдадыр.

Тываның Кадык камгалал яамызының дыңнадып турары-биле алырга, халдавырлыг болгаш өске-даа аарыгларга профилактика кылыр сорулга-биле лагерьлерин шупту ажилдакчылары лабораторлуг тестилерни сезон эгелээр мурнунда эрткен турар уjurлуг.

Ол ышкаш уругларның кадыкшылга лагерьлеринин белеткел ажилдарына апрель 11-ден тура эмнелге ажилдакчыларынга Кадык камгалал яамызы тускай курстарны организаптаар.

Бистиң корр.

Арыг-силиг ай эгелээн

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Чаагайжыдылга болгаш арыглаашкын айы кайы хире деңгелде эртип турарын көөрүбиле, Улуг-Хем кожуунун төвү Шагаан-Арыг хоорайга барып четтивис. "Кыш соонда хоорайда бок дендии хей болган. Шагаан-Арыг хоорайның девискээрин аштаары-биле, мында ажилдап турар албан черлеринге тус-

тузунда ажилды хувааган. Ол дээрге эмнелге, школа, уруглар садтары, өөредилге эргелели, кожуун болгаш хоорай чагыргалары, почта, башкарыкчы компаниялар болур. Апрель айдан октябрга чедир неделя санында шак мындыг субботниктер үргүлчүлөп турар" – деп, Шагаан-Арыг хоорайның мэри Леонид Домур-оол дыңнаткан.

"Эне-Сай" бассейниң директору Эдуард Самбуу: "Бис "Арыг хоорай" деп акцияны деткип, идепкейлиг киржип турар бис. Бассейн коллективи демнии-биле чедип келгеш, хувааттыг девискээрни аштап-арыглап турарымыс бо. Шагаан-Арыг хоорайның стадионун база хүлээнип алган бис. Арыг-силиг сагып, ынак хоорайымыс хирлендирбейн, бокталдырбайн, камныг болурунче чаңгыс черчуттугларымыс кыйгырып тур бис" – деп чугаалаан.

Оруктуң кыдында шөйлүп чоруткан черлерни агартып

чугайлаар ажилдар база чоруп турар. Девискээр бүрүзүн аңгы-аңгы албан черлери база үлежип алган, кыдында богун аштавышаан, будуп турарлар. Ажил-ишчи албан черлерин сорул кирип, чурттакчы чонну арыг-силиг болурунче кыйгырып, машина кырында колонканы салып алган хоорай иштинде чарлалды база кылып чоруп турар.

"Чай чоокшулаарга, ажилдаар черивистиң девискээринге янзы-бүрү айыраң каас чечектерни олуртур бис. Олар үнүп келирге, девискээривис улам чараш апарып, хевир кирип келир. Шагаан-Арыг хоорайның чагырганың субботниктерни организастан эрттирип турарын кончуг эки деп санап, почта адырының коллективи деткип турар бис" – деп, почта салбырының начальниги Айлана Хавакчык медеглээн.

Делегейниң кайы-даа булуңнарында хоойлу ёзуугар бок

төгөр черлерде бок чыл чылыбиле көвүдөп, улуг девискээрлерни ээлеп турары билдингир. Ол ышкаш бойдуска ооң хоразы база улуг. Чуртталга-коммунал ажил-агый талазы-биле специалистер бок болбаазырадыр төлөвилелди ажилдап кылып турар. Бокту өрттедириниң орнунга болбаазырадыр болза, кижиниң кадыкшылынга-даа хора чок болур деп специалистер санап турар. Өрттенген боктуң хоразы кижиниң караанга көзүлбес-даа болза, ооң ыжында кадыкка хоралыг бүдүмелдер ылгалып үнүп турар болгай.

Регионалдыг операторнун ажилы чонга көстүп эгелей бээр болза, республиканың девискээри кайгамчык арыг болур дээрзинге идегел бар. Ындыг-даа болза, чурттакчы чондан база улуг хамааржыр. Чеже-даа аштап-арыглап турда, бис боттарымыс чурумга өөрөнмес болзувусса, түңнел чок болур дээрзин "думчукка керттип алыры" чугула. "Арыг-силиг аштап-арыглап турар черде эвес, а бокталдырбас черде" дээрзин утпаалыңар.

Чыжыргана СААЯ.
Буян ООРЖАКТЫҢ
тырттырган чуруктары.

ӨӨРЕДИЛГЕ АДЫРЫНДА

«Чылдың башкызы» мөөрей эгелээн

Башкыларның профессионал мергежил мөөрейлериниң республика чадасы эгелээн. Ук мөөрейлер найысылал Кызылда Аныяктар өргээзинде апрель 4-те эгелээш, 9-туң хүнүнде доостур.

Башкыларның профессионал мергежилинин мөөрейлеринде тос конкурс кирген, ооң бирээзи – республиканы болур.

Бүгү-российжи деңгелдиг – "Тыва Республиканың чылдың башкызы-2022", "Тыва Республиканың чылдың кижизидикчи башкызы-2022", "Төрзөн болгаш орус дылдар башкыларының бүгү-российжи мастер-класы-2022", "Тыва Республиканың психолог башкызы-2022", "Кижини кижизидери-2022", "Тыва Республиканың чылдың директору-2022", "Тыва Республиканың чылдың мастери-2022" мөөрейлерде республиканың башкылары мөөрейлежип эгелээн.

Тыва Республиканың Өөредилге яамызының тургусканы "Тыва Республиканың лидер – тулган эр башкызы база дагдыныкчызы-2022" мөөрей эр башкыларның алдар-адын бедидип, арга-дуржулгазын нептере-

дип, аныяктарга үлегер-чижекте бээрин демдеглээр апаар.

«Чылдың башкызы-2022» бүгү-российжи мөөрейниң киржикчилери, организаторлары болгаш аалчылары, шупту 185 кижиге байыры чедирип көрейн. Шупту киржикчилер амгы үениң технологияларына чаартыкчы, тывынгыр, тускайлаң көргүзүп, мөөрейниң шылгалдаларын

төлөптүг эрте бээринге бузурээр мен. Ажыктыг арга-дуржулгаларын солчуп, башкыларның улуг ниитилелиниң кезии дээрзин бадыткап, амыдыралчы болгаш профессионал шын шилилгени кылганынга база катап бузуредири – бо мөөрейниң эң кол шынары. Мөөрейниң киржикчилеринге база республиканың шупту башкыларынга күш-ажылы,

чогаадыкчы дилээшкinnerи болгаш эгелээшкinnerи, тура-соруу болгаш уругларга ынакшылы дээш четтиргеним илереттим. Чедишкinnerи база чаа-чаа бедиктерни силерге күзедим, хүндүлүг коллегалар!» – деп, Тываның өөредилге сайыды Алексей Храмцов мөөрейни ажиткан.

Бистиң корр.

Капитал септелгеге белең

РФ-тиң Президентизиниң эгелээни федералдыг программаның иштинде 2022 чылда регионнун 27 школазы капитал септелгени чорудар ужурлуг. Каа-Хем кожуунун Ильянка биле Бүрен-Бай-Хаак суурларының школалары бо чылын чагыгны кириген турган. Ук школалар капитал септелге чорударынга белеткел ажилдарын эгелээн. Ажилдың хүлээникчилери тодарадаттыгган. Удавас капитал септелгени эгелээр.

Тываның өөредилге сайыды Алексей Храмцов Каа-Хем кожуунга ажилчын хуралды эрттирген. Аңаа кожуунун чагырга чериниң төлээлери, Ильянка биле Бүрен-Бай-Хаак школаларының директорлары болгаш ажилдың хүлээникчилери киришкеш, ажил-агый дугайында чугаалашкан.

«Федералдыг программа-биле септелге чорудар ужурлуг 27 школаны бодум барып көрүп чоруп тур мен. Септелге ажилын хүлээнир организацияларны тодарадып алган бис. Кожуун болгаш суму даргалары болгаш 27 школаның директорлары-биле, тудугжулар-биле ужуражылганы чоокку үеде эрттирер мен» – деп, Алексей Храмцов демдеглээн.

А. ОНДАР белеткээн.

ЭКОНОМИКТИГ ДОПЧУЛАЛ

Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдези уламчылаар

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң тускайлаан программаның Россия Федерациязының Чазак 2020 чылдың апрель 10-да бадылаан. Каш-ла хонгаш ол программаны хүлээп алганындан бээр 2 чыл болур. Тыва Республиканың Баштыңы эрткен чылдың апрель 7-де солуккан-даа болза, федералдыг Чазактың Тывага хамаарыштыр хүлээп алган тускайлаан программаның күүселдези уламчылавышаан.

Эки ажил-херекти уламчылаар, четпес чүүлдерни эде көөр

Тыва Республиканың Баштыңы—Чазаның Даргазы турган Шолбан Кара-оол эрткен чылын апрель 7-де эрге-дужаалындан эки-тура-биле халашкан соонда, Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путин ол эрге-дужаалга Владислав Ховалыгы түр үеде эрге-хүлээлгезин күүседир кылдыр томуйлаан. Халашкан болгаш чаа томуйлаткан Тываның удуртукчулары ынчан Москвадан чаңгыс самолетка кады ужуп келгеннер. Кызылдың аэропортунга республиканың журналистери-биле баштайгы ужуражылгазында ТР-ниң Баштыңының—Чазаның Даргазының эрге-хүлээлгезин түр үеде күүседип эгелзэн Владислав Ховалыг Тыва Чазактың эки кылып турар ажил-херээн уламчылаар, четпес чүүлдерни эде көөр бис диген турган.

Тываның чаа томуйлаткан удуртукчузунуң ол сөстери удааанда амыдыралга бадыткаттынып, тодаргай ажил-херек кырынга көстүп келген. Ынчангаш Тыва Республиканың соңгукчулары Владислав Ховалыгы, Россияның Президентизи В.В. Путинниң кадр шилилгезин деткивишаан, эрткен чылдың сентябрь 12-де ТР-ниң Баштыңы кылдыр бүзүрелдиги-биле соңгуп алган.

Тускайлаан программаны база эде көргөн

ТР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң тускайлаан программаның федералдыг Чазактың 2020 чылдың апрель 10-да хүлээп алган 972-р дугаарлыг айтышкыны-биле бадылаан. Ол айтышкынын капсырылгаларында Тываның социал-экономиктиг көргүзүлгелеринден эгелзеш, тускайлаан программа-

биле кандыг төлөвилелдерни 2020–2024 чылдарда амыдыралга боттандырырга чедир тодаргай бижээн.

Федералдыг Чазактың айтышкыны-биле бадылап каан төлөвилелдер даңзызын эде көөрүнарн турбуже, Владислав Ховалыг ында кирген чамдык төлөвилелдерни эде көөрүн негээш, ону чедип алган. Чижээ, «Тываның ногаазы» деп төлөвилел эзугаар Кызылга бүдүн чыл ажилдаар ногаа тарыыр теплица кылырын ук айтышкында кириген. Олче барык чартык миллиард рубль чедир акшаландырышкынын үндүрери көрдүнүп турган. Ол төлөвилелди ТР-ниң Баштыңы В.Т. Ховалыг чигзинчиг деп көргөш, ону Тускайлаан программдан ап кааптарын негээни кончуг чөптүг болган. Чүге дээрже моон мурнунда чылдарда ол теплицаны ажилдадыр дээш республика бюджетинден чаңгыс эвес миллион акшаландырышкынын үндүрүп турган болгай.

Ол ышкаш Би-Хем кожуунда азырал сыын фермазын тургузарда, база хөй-хөй миллионнарны бюджеттен чараанын Тываның чону билер. Тываның социал-экономиктиг байдалын экижидер дээш, хүлээп алган тускайлаан программа эзугаар ам база-ла ол сыын фермазынче чүс-чүс миллион акшаландырышкынын федералдыг бюджеттен база катап үндүрер деп турганы чигзинчиг-даа, чөптүг эвес-даа болбайн аан... Ынчангаш Владислав Ховалыгны ону база соксатканы шын болур ужуруг.

Тывага дүк болбаазырадыр бүдүрүлгө ажадыр черле негетинип келген турган. Ынчангаш үстүндө айтыкан федералдыг Чазактың айтышкынын капсырылгаларында дүк болбаазырадыр бүдүрүлгө тургузарынче чартык миллиард чедир акшаландырышкынын көрдүнгөн турганын, ТР-ниң Баштыңы эмин эрттир хөй-дүр деп көргөш,

Федералдыг Чазактың оралакчы даргазы Александр Новак биле Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг

техник-экономиктиг саналгаларын эде көөрүн негээни база чөптүг. Ук төлөвилелден шуут ойтала-вайн, чартык миллиард рубль өртектиг эвес, оон 2-3 катап чик өртектиг дүк болбаазырадыр төлөвилелди амыдыралга боттандыраар болза, оон болгаш үстүндө катап-катап акшаландырышкынын алыр деп турган чигзинчиг төлөвилелдерден камнаан бюджет акша-төгери өске-даа, Тываның сайзыралынга чугула чүүлдерге угланыр дээрзи билдингир. Федералдыг Чазактың үстүндө айтышкынын капсырылгаларында Тываның чурттагы чонунуң 46 хуузу көдээде чурттап турар деп айтыкан. Ынчангаш ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыгның Тускайлаан программаның акшаландырышкынын чамдызын көдээ ажил-агы адырынче углап турарын деткивес аргажок.

Тываның бурунгаар хөгжүлдезиниң таваан тургузар

ТР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң тускайлаан программасында Тываның электроэнергетиказының регионалдыг схеманы болгаш программаны тургузары, ба-

дылаары болгаш боттандыраары көрдүнгөн.

Эрткен 2021 чылдың декабрь 15-те федералдыг Чазактың оралакчы даргазы Александр Новактың айтышкыны-биле ТР-ниң инвестиция төлөвилелдерин болгаш социал адырын энергия-биле хандырылгаларының дугайында комплекстиг программаны бадылаан. Ында бир-ле дугаарында Сибирьниң энергосистемазындан Тываже 220 киловольт күчүлүг ийи дугаар электр шугумун Шушенское – Туран таварыштыр кириери көрдүнгөн. Улаштыр ол электр шугуму Тожу кожуунуң Ырбан таварыштыр Ак-Сугда тудуп эгелзэн даг-руда комбинатынче углаар. Тожу кожуунуң улуг суурларын төпчүткен электр хандырылгаларында база шилчидер. Турандан электр шугумунуң база бир адыры Каа-Хем кожуунуң Мергенге четкеш, улаштыр Кызылга болгаш Кара-Белдирниң алдын чыдымынга чедер.

Тожуда «Лунсин» комбинатында төпчүткен электр хандырылгаларында шилчири, ооң орулгаларына, ооң ажилдакчыларының акша-шалыңыга база эки дээш-тиг болур дээрзинге чигзинг чок. «Лунсин» даг-руда комбинаты Тываның база бир хөй ажилчын олуттар берикчизи, улуг үндүрүг төлекчизи дээрзин демдеглээр апаар. Ону тус чер үндүрүлгелеринден мурнуку чылдарда 800 миллион рубль чедир хостап турганы хоойлуга дүүшпезин эрге-хоойлу органнары истеп тургускан, аңаа буруулуг эрге-дужаал ээлзэн турган удуртукчуларның херээн судта көрүп эгелзэни айтып каары артык эвес. Бюджет акшаландырышкыны ол чокка-ла чедишпейн турда, ынча хөй акшага «Лунсинни» үндүрүдөн хостап турганы черле «элдеп» болган. Амгы Чазакка башкыларның

акша-шалыңын өстүрер дээш ол хире немелде акшаландырышкыны тывары белең эвес болган-даа болза, бүгү аргаларын ап тургаш, ол сорулганы күүселдезин чедип алган. Черле ынчаш, ТР-ниң амгы Баштыңы Владислав Ховалыг бюджет акшаландырышкынынга кончуг камныг, ону чөптүг үлээр, шын чарыгдар удуртукчу деп чүвени тускайлаан программаның күүселдезинден база көстүп турар.

Колдуу кезинде федералдыг акшаландырышкыны-биле боттаныр бо улуг төлөвилел Тываның чоокку он чыл иштинде электр хереглелин долузу-биле хандыраар ужуруг. Ол улуг ажилдың баштайгы чадазын – комплекстиг программаны федералдыг Чазакка бадыладып алганы, 2021 чылда Тыва Республиканың Баштыңының болгаш Чазаның улуг чедишкени болган. Ам ону амыдыралга боттандыраарын чедип алыры арткан. Ук төлөвилел-биле Тываның моон соңгаар бурунгаар хөгжүлдезиниң таваан тургустунар.

Тывага ийи федералдыг орук турар

Совет үеден-не Кызыл – Эрзин оруу чаарттынып, кожуун төвү Эрзин чедир кылдына бээрже, улус-чон «Ширшин дарга чуртунче аянчок орукту кылдыртып алды» деп турганы чажыт эвес. Сөөлүндө билдинип келгени – хамык ужур Григорий Чоодуевичиниң чуртунда-даа эвес, Кызыл – Эрзин оруу ССРЭ турда эвилел чергелиг, Совет Эвилели дүшкен соонда, федералдыг орук апарганында болган.

(Уланчызы 5-ки арында).

(Төңүзү. Эгези 4-кү арында).

Тываны Шолбан Кара-оол дарга баштап турар үеде эвилел болгаш федералдыг бюджет ачызында чаартынган, чедир туттунган Кызыл – Эрзин – күрүне кызыгаары федералдыг орукту регионалдыг кылдыр хүлээп алгаш, федералдыг орукту Кызылдан Шагаан-Арыг, Чадаана, Хандагайты таварыштыр күрүне кызыгаарына чедер кылдыр Тываның Чазаа чедип алган турган. Ооң ачызында каш чыл федералдыг акшаландырышкын-биле Кызыл – Шагаан-Арыг – Чадаана, Чадаана – Хандагайты аразында оруктарның капитал болгаш агар септээшкinnerин чоруткан. Ол ынчангы Чазактын алды аргазының бирээзин ажыглааны Тывага дыка ажыктыг болган (беш меге ажыглаарга, судтай бээр деп чүвени «Лунсининиң» чижээне көргөн болгай бис).

Ам Абаза – Ак-Довурак аразында орук даг-дүгү комбинады дүшкен олчаан аварийлиг байдалга четкенин барымдаалааш, федералдыг чазак мурнунга, Тываның Чазаа кожавыс Хакасияның удуртулгасы-биле дөмөктежи, Абакан – Абаза – Ак-Довурак чедир, улаштыр Ак-Довурак – Чадаана – Хандагайты таварыштыр күрүне кызыгаарына четкен орукту федералдыг өнчүже шилчидер деп турары кончуг шын. Чүге дээрге федералдыг өнчүде орук федералдыг акшаландырышкынның, федералдыг негелделерге дүгжүп турар боор. Ынчангаш тускайлаан программа ёзугаар, Кызыл – Шагаан-Арыг – Чадаана оруун катап регионалдыг кылдыр шилчидер. Кызыл – Эрзин – күрүне кызыгаары орук база катап федералдыг өнчүже шилчиер. Аңаа немештир Абакан – Абаза – Ак-Довурак – Чадаана – Хандагайты – күрүне кызыгаары федералдыг орук база Тывага тургустунар. Ол Тываның барыын кожууннарының сайзыралына улуг идигни бээр. Бо хемчеглер тускайлаан программада база көрдүнгөн. Кызыл – Эрзин оруу база катап федералдыг апаарга, улус-чон «Ширшин дарга черле шыдаар-дыр, чуртунче оруун база катап федералдыг кылдыр шилчидип алды» дизе хөңнү...

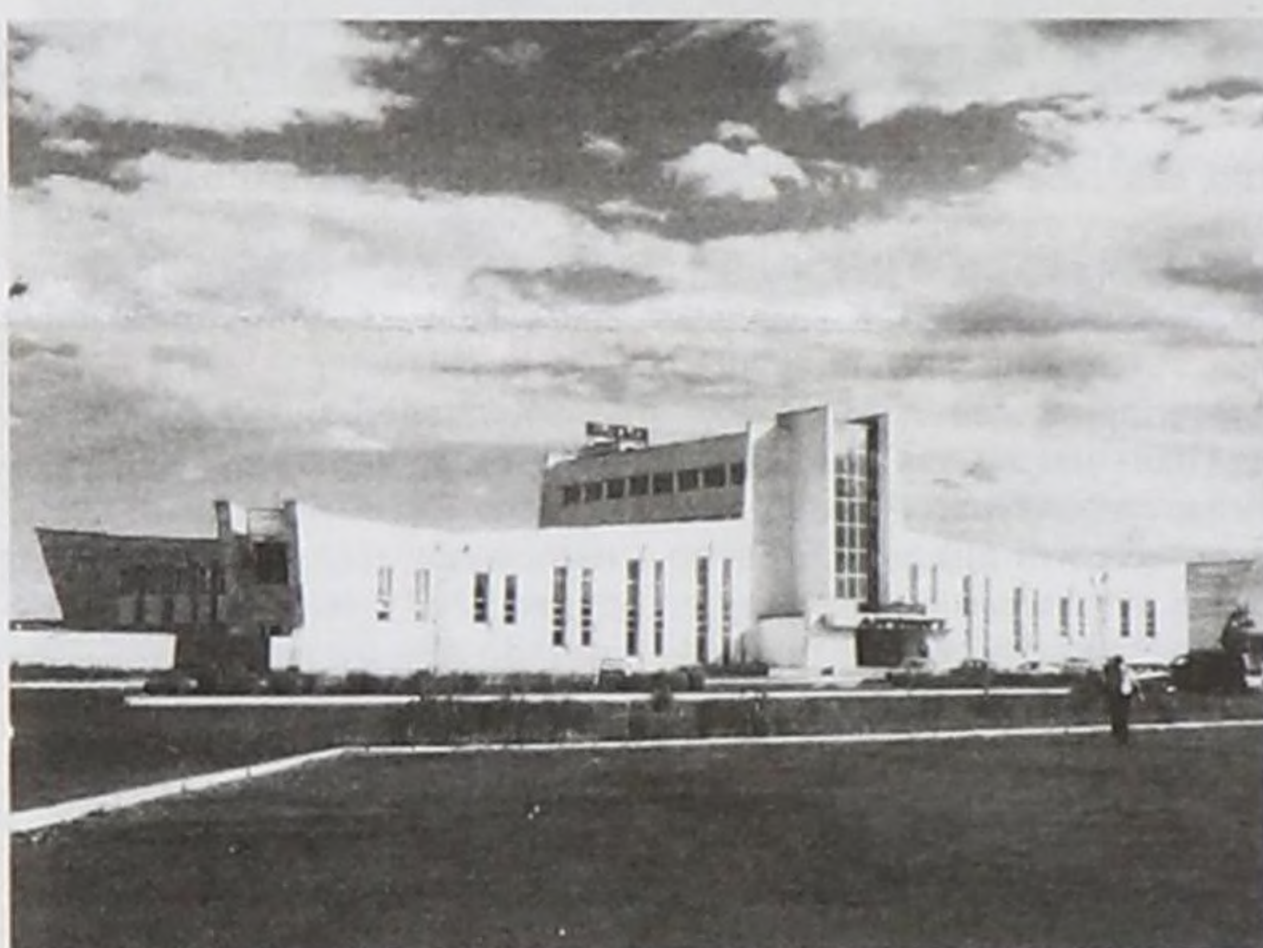
Кызыгаарны канчап эртер

Ам бо хуннерде Россия биле Моол күрүне аразында кызыгаарны Өвүрнүң Хандагайты, Тес-Хемниң Шара-Суур, Эрзинниң Цагаан-Тологой эрттирилге пунктуларын таварыштыр эртер. Ол эрттирилге пунктулары чүгле ийи күрүне – Россия биле Моол аразында болуп турары даштыкы харылзаалар, садыг-саарылга чорударына таарымча чок болуп турар. Ынчангаш Хандагайты – Боршоо кызыгаар эрттирилге пунктузун хөй чурттар аразының кылдыр эде тургузар, дерип-селиер ажылды Тываның Чазаа федералдыг деңнелдиг чогуур органнар-биле кады чорудуп турар. Ол ажыл доозулган соонда, Хандагайты таварыштыр Моолче кирген улус-даа, транспорт-даа улаштыр Моол таварыштыр еске чурттарже (Кыдат, Казахстан, Ортаа болгаш Мурнуу Азия чурттары) кирип болур. Дедир база ындыг – Кыдаттан азы Казахстандан аалчылар азы сайгарлыкчылар Моолдан

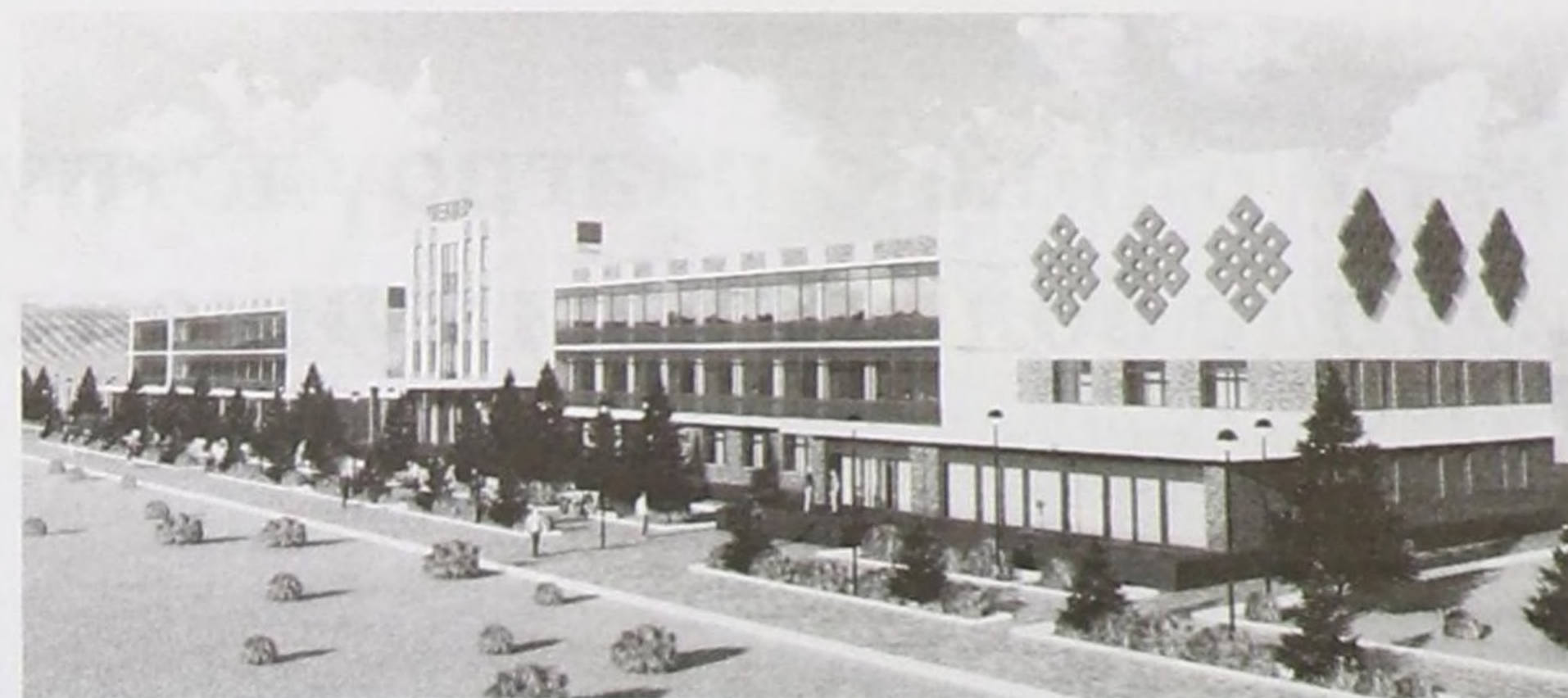
Россияже Боршоо – Хандагайты эрттирилге пунктузун таварыштыр кирип кээп болур. Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң тускайлаан программасында ол хемчеглер база кирип турар. Хандагайтыга иштики-даштыкы садыг-саарылга чорудар төп тургузары база планда кирген. Алызы барып, кожуун төвү Хандагайты суур улуг кода-хоорай апаар деп тыва сайгарлыкчыларның оштап турары черле барымдаалыг деп болур. Ынчан Хандагайтының чурттакчы чонунун саны өзүп, харын мырыңай соңгаар хоорайлардан орус дылдыг дээривис сайгарлыкчы болгаш өске-даа мергежилдиг улус-чон көжүп келзе хөңнү...

Ол ышкаш Шара-Суур, Цагаан-Тологой эрттирилге пунктуларын таварыштыр нефть продукциязын (бензин, солярка дээш-ле) эрттирер чөпшээрелди алыр деп база ук айтышкынның капсырылгасында дорт бижээн. Кывар-чаар материалдар садып-саарып турар Тываның сайгарлыкчыларына ол улуг дуза болур. Ол адырны моолдарга азы өске регионнарның сайгарлыкчыларына алзып албазы бистиң сайгарлыкчыларының боттарындан хамааржыр.

Агаар хаалгазы каян ажыттынар?

Самолеттар ужар маршруттары калбак картадан көөрге, бир аңгы, глобуста бөмбүрзектиң чуруундан көөрге, шуут өске болуп турар. Чижээ, калбак картага Лондондан Пекин чедир самолет маршруду Европа чурттары, Кавказ, Казахстан таварыштыр эң чоок ышкыш көстүр. А шынында, ол аразында эң кыска агаар маршруду Скандинав чурттары, Россия, Моол таварыштыр болуп турар. Ынчалдыр Тываның кырындан делегей чергелиг улуг агаар оруу эртип турарын авиация сайтызындан көрүп болур. Ол сайтыны ажыдыптар болза, ында Кызылдың кырындан ужуп эртип бар чыдар самолеттарның рейстерин безин бижип каан болур. Ынчалдыр Тываның найысылалы Кызыл хоорай делегей чергелиг улуг агаар оруунуң шуут адаанда болуп турар. Ол улуг агаар оруунче хаалганы ажыдар дээш, ажылды Тываның Чазаа база чорудуп турар. Тускайлаан программада ону база айткан. Кызылдың аэропорту тускай эрттирилге пунктулуг делегей чергелиг аэропорт апаар болза, кырывыста ужуп эртип турар самолеттар биске хонуп болур. Баштай дээрде доктаамал рейстер турбас-даа

болза, тускай чагыткан (чартер) рейстерни кылып болуру безин даштыкы харылзааларны, садыг-саарылганы сайзырадыр. Моон мурнунда чылдарда Кызылдың аэропортуна улуг самолеттар хонуп болур кылдыр ужуп үнер-хонар дилиндекти эде кылганы эрги чазактын эки кылган ажылы болуп артып каан. Амгы чазак ам ол ажылды, Владислав Товарищайовичиниң чугаалап турары ышкаш, чедир кылыр, уламчылаар.

Аэропортка хамаарыштыр база бир кол барымдаа — Кызыл Россияның чөөн талазында делегей чергелиг бир улуг агаар оруунда эң кыдыкы аэропорт болуп турар. Амгы үеде Россияда кывар-чаар материалдар ертээ,

комплексстиг тудуп эгелээри-вис — чаа чүүл, чедишкенивис болур — дигенин демдеглээри чугула. Чижээ, совет үеде Автоорук техникумун долгандыр туттунган Кызылдың 4 дугаар микрорайону ышкаш улуг микрорайон чонун «Шанхай» деп турган черинге туттунар. Чүгле ам ооң адын «Шанхай» звес, «Мөңгүн» дээр. Кызылга ындыг телевилелдерниң ниити саны 5 болур. Оларның иштинге 126 хөй аал чурттаар каът бажыңнар, 2 эмнелге төвү, 12 школа болгаш уруглар садтары, 3 спорт объектизи, 2 культура-дыштанылга төвү туттунар. Аңаа 2 муң ажыг өскүстөр бажың алган соонда, ол программа республикага колдуула күүсеттинер. Олар-биле каттай 6275 өг-бүлө (кижи саны — 24776) чаа оран-саваже көшкен соонда, Тывада чурттаар оран-сава айтыры чавырлыр ужурлуг.

Тудуг материалдары-биле бот-хандырылга

Чурттаар оран-сава, социал объектилер (школалар, уруглар садтары, эмнелгелер, культура одагалары дээш-ле), үлетпүр-бүдүрүлгелер тударына хөй-хөй тудуг материалдары хереглети-нер дээрзи чугаажок. Бо талазы-биле Тываның Чазаа тодаргай хемчеглери ап чорудуп турар. Тускайлаан программа таварыштыр «Восток» КХЭ демир-бетон кылыгларын бүдүрүп эгелээн. Ам дээрзинде 40 муң дөрбелчин метр демир-бетон кылыгларын бүдүргөн болза, ону 60 муң чедир улгаттырар деп планнап турар.

Кызылдың Вавилин этпээнде тууйбу заводтук «Сен-Ги» КХЭ 2021 чылда 2,5 миллион тууйбуну бүдүрүп үндүргөн болза, тускайлаан программаның

деткимчезин алган соонда, продукциязын 10 миллион тууйбуга чедир көвүдөдир деп планнап турар.

Ыяш болбаазырадыр телевилел кандыг боттанып турарының дугайында «Шын» солунга чырыдарын планнап турар болганда, бо удаада ону ындыг медээ-биле кызыгаарлап каалыңар.

Чоннун кадыы — Чазактын кичээнгеийнде

Тыва чонну улуг дүвүредип турар айтырыг — 2000 чылдарның эгезинде бүдүн чыл дургузунда чоннун кадыын эмнеп, быжыглап турган чаңгыс борбак курорттук «Чедерниң» салым-чолу болбайн аан. Ол сандарап дүшкеш, шуут ажылдавайн барган турган. Тускайлаан программа ёзугаар болгаш инвесторнун акшаландырышкыны-биле чаартынган «Чедер» курортунун баштайгы корпустарын бо чылын ажыдар деп турары өөрүнчүг. Баштай аңаа 70 кижини хүлээп ап эгелээр. Алызы барып, курорт долузу-биле ажыгдалга кирген соонда, аңаа чүгле хөй немелде ажылчын олуттар тургустунар звес, курорт республиканың база бир бот-орулгалыг кадык камгалал чери болур ужурлуг. Чүге дээрге федералдыг социал хандырылга фондузун таварыштыр путевкалар ап турар инвалидтер болгаш өскелер-даа, ам ырак-уза, Саян артында санаторий-курорттарже чорбайн, чер-чуртувуска-ла эмнедип, кадыын быжыктырып алыры кончуг таарымчалыг болур. Чедерниң арыг агаары, аржаан суу, малгажы чонувуска эм-дом болур. Ырак черлерже баарда ышкыш, хөй акша-төгөрик база чарып турбас оозу эки.

Түңнел сөс

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң тускайлаан программаның таварыштыр республикага ниитизи-биле 5 миллиард рубль акшаландырышкынны федералдыг бюджеттен 2020–2024 чылдарда үндүрери немей көрдүнгөн. Ол дээрже өске федералдыг программалар таварыштыр кээп турар акшаландырышкындан аңгы саң-хөө-дүр. Бо допчулалда ол сан-чурагайларны тодаргай-биле дөгерезин кирибээним ужуру, тускайлаан программаның ниити угланышкынын чонга чедингир кылдыр тайылбырлаар дээн сорулга салып алганымдан болган. Дараазында телевилел бүрүзүн тодаргай сайгарып, чонга тайылбыр ажылын албан уламчылаар бис.

Ниитизи-биле алырга, Тыва Республиканың Баштыңына эрткен чылдың апрель 7-де баштай РФ-тиң Президентизиниң чарлыы-биле томуйлаткаш, оон улаштыр Тываның чонунун бүзүрелдиг деткимчези-биле соңгуткан Владислав Ховалыгының бир чыл ишти кылган ажыл-херээ, ооң иштинде ТР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң тускайлаан программасының күүселдизи эки деп үнелелге төлөптүг деп болур.

Федералдыг болгаш республика чазак-чагыргазы, тус чер бот-башкарылга органнары бүгү чон-биле демниг ажылдаар болза, кандыг-даа бергелерге торулбайн, бурунгаар сайзырап хөгжүүрүнүн бүгү барымдаалары, делегей байдалы чеже-даа нарыыдап турза, бар-дыр. А чүгле этпиг-чөптүг, демниг ажылдаары арткан. Чүгле оон амгы болгаш келир үевис дорт хамааржыр.

Мерген КЫРГЫС.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙДА

Республиканың агроүлөтпүр комплекизинде өзүлде болгаш эки түңнелдер

«Республиканың чемгерип турар агроүлөтпүр комплекизин кызып тургаш, шору быжыглап шыдаан бис» – деп, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг чоокта чаа чугаалаан.

Ийе, республиканың агроүлөтпүр сайзырап, үениң негелдезинге шору дүгжүп турар апарган. Ол бүгү тыва Чазактың, күрүне деткимчезинин болгаш көдээ ишчилериниң кызымак ажылының түңнелинде чедип алдынган. Боттарының планын мал болгаш чер ажылдыглар, болбаазырадылга бүдүрүлгелеринин, АҮК-түң өске-даа адырларының ажылчынары эрткен чылын ажыр күүсеткенер.

Ол чедишкенин Тываның Сибирь девискээринин рыноктарынче эки шынарлыг аш-чем-биле үнеринге дузалап турары чигзиниң чок. Ону дыштаныр хүннер ярмаркалары, республиканың садыг баартактарында боттун бүдүргени аш-чемнериниң хөйү-биле делгеттингени херечилеп турар.

«Малчынарывыс болгаш тараачынарывыс кандыг-даа деңнелдин рыногунче дидими-биле үнүп болур эки шынарлыг продукцияны бүдүрер болза эки. Ону чедип алырда, өгбелеривистиң арга-дуржулганын, черивис арыг бойдузун ажылгаар болзувусса чогуур. ТР-ниң Чазак бо талазы-биле бүгү талаалыг деткимчени көргүзерин уламчылаар» – деп, Владислав Ховалыг чугаалаан.

СИБИРЬДЕ ЭН ХӨЙ ШЭЭР МАЛ ТЫВАДА

ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының дыңнады-биле алырга, республикада социал ужур-дузалыг 14 хевириниң аш-чемин бүдүрүп турар. Республиканың инек болгаш хөй эди-биле бодун хандырып шыдаан. Амгы үеде республикада эт, далган, картофель болгаш балык талазы-биле четчир курлавыр бар.

АҮК-түң адыры болур көдээ ажил-агыйның бир адыры – мал ажил-агыйы. 2020 чылга деңнээрге, сыындан аңгыда, малдың бүгү хевирлеринин саны өскөн. Хөй биле өшкүнүң баш саны 1 млн. 255 муң четкен. Сибирьде ынча хөй шээр малдыг субьект чок. Тыва чуртта 5-ки черде турар дээрже, эки көргүзүг. Ону чедип алырынга шээр малды республиканың болбаазырадылга бүдүрүлгелеринге садып сайгарарынга субсидия акшалар дузалыг болган.

Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин, тараачын база хуу дузалал ажил-агыйларының янзы-бүрү чарыгдалдарын күрүнениң талазындан субсидия, ТР-ниң социал-экономика хөгжүлдээринин тускай программанын таварыштыр грант аргалары-биле деткиир чорук көдээ ажил-агый бүдүрүлгезин көвүдөдип, улгаттырарынга деткимчени көргүзүп турар.

Көдээ ажил-агый адыры 6,96 млрд. рубльдин продукциязын эрткен чылын бүдүргөн. Оон 83 хуузу мал ажил-агыйына онаажыр. Республика мал болгаш дагаа эдин 22,2 муң тоннага, 2,6 млн. чуурганы, 67,7 муң тонна сүттү 2021 чылда бүдүргөн. Чиг сүттүн 90 хуузу хуу чурттакчылар, 8 хире хуузу көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери, арканнарын фермерлер дужаан. Эттин болбаазырадылганын 10 ажыг бүдүрүлгө кылып турар. АҮК-түң ажылчынарының харысалгалыг ажылының түңнелинде, республика бедик шынарлыг аш-чем-биле бодун хандырып шыдаар шинектиг дээрзинге чурттакчылар бүзүрелдиг.

2021 чылда Кызылга ийи көдээ ажил-агый рыногу, чылда 270 тонна эт белеткээр эт комбинаты Мөңгүн-Тайгага ажыттынган. Көжүп чоруур мал согар техника садып алдынган. «Правобережный» рынокта соодукчу складтар ажилдап эгелээн.

Сүткүр мал ажилын, эткир мал азыралын, мал уксаажыдылганын күштелдирери – мал ажил-агыйының чоокку чылдарда кылып чорудар ажылдары болур. Аът ажылын сайзырадыр талазы-биле республика программанын база ажилдап кылыр. Чону аътка ынак, ону азырап билер республикага ол чөптүг шиитпир болур.

Республиканың тараажылары 22 муң тонна тараа культураны 2021 чылда ажаап алган. Ол дээрже 2020 чылга деңнээрге, 13 хуу хөй болуп турар. Эрткен чылын ногаа аймаа болгаш картофель база хөйү-биле ажаап алдынган. Чаа-Хөл кожуунга дээрбелиг, 3 тонна тараа шыгжаар черни ажиткан. Үнүш өстүрер ажил-агыйларның көдээ ажил-агый техниказын чаартырынга 209 млн. рубльди чарыгдан. Ол дээрже 29 трактор, картофель ажаар комбайн, янзы-бүрү тергелер, 22 пресс-машиналар-дыр.

Тывага бүдүргөн эки шынарлыг этти, аш-чемниң субпродуктуларын, тараа дээш өске-даа аш-чем аймаан даштыкыже үндүр садып турар. АҮК аш-чем экспортун пландан 4,5 катап ажыр күүсеткен. Ынчап кээрже, республиканың экспорттуг аргашинээ кедилги байдалда.

КӨДЭЭНИН ХӨГЖҮЛДЕЗИ – КОЛ УГЛАНЫЫШКЫН

АҮК-ке хамаарылгалыг үш губернатор төлөвилелинге хамаарыштыр каш сөс. Апрель 1-ден эгелээш, «Улусчу картофель» төлөвилел катап боттанып эгелээн болгаш, бо чазын 12355 чединмес өг-бүлени картофель үрезини-биле хандыраар. Аңаа 8,7 млн. рубльди аңгылаан. Бо социал төлөвилел чоннуң улуг деткимчезин алганын эрткен чылдар көргүскөн.

Улустуң сонугураалын «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» биле «Чаа сору» төлөвилелдер база хайныктырган. Алды чыл иштинде «Кыштаг» төлөвилелдин киржикчилеринге тускай бажыңбалгаттыг 627 кыштагны күрүне акша-хөреңгизи-биле туткан. Эрткен чылын 79 өг-бүлө «Чаа сору» төлөвилелдин киржикчизи болган, оларга барык 10 муң бода болгаш шээр малды садып берген. Бо дээрже хосталгазын кызыттырып чораан кижилерге кончуг улуг социал деткимче болур.

АҮК ажил-агыйның каш аңгы адырларын хаара тудуп турар техниктиг, технологиялыг, экономиктиг болгаш социал талааларыг. Агроүлөтпүр комплекизинин көдээ девискээрлер хөгжүлдээринге ужур-дузаны канчаар-даа аажок улуг. Көдээниң хөгжүлдээзи – республиканың Чазаның ажылының кол угланыышкыны. Өске арга чок – көдээ чурттакчылар республика чонунуң ниити санының 45,7 хуузу болур.

«Көдээде байдал эки болза, чурт тодуг чурттаар» деп улус чугаалажыр. АҮК-түң ажил-агыйлары колдуунда көдээ черлерде турар. 2021 чылда күрүнениң «Көдээ девискээрлеринин комплекстиг сайзыралы» программасы-биле республиканың суурларының хөгжүлдээринче 240 млн. рубльди чарыгдан – көрдүнгөн акша долугу-биле шингээдип алдынган. Амгы үеде көдээ черлерде чурттаар оран-савалар туттунуп, суурларда ажык девискээрлер болгаш бажыңнар чоогунуң шөлдери чаагайжыттынып, Суг-Бажы суурже, Кара-Хаак-Черби аразының оруктары септеттинип турар.

«Суурлар «дирли» келди. Кижиде бодунуң холдары-биле амыдыралын өскерттип болур чүведир деп чүвени улус көрүп, аңаа бүзүрүп турар апарган. Чонга идегелди, эки келир үеге бүзүрелди оттурары улуг үүлөдир» – деп, Владислав Ховалыг бир көдээ черге сургакчылаашкын үезинде чугаалаан.

ТР-ниң Чазаның шиитпири-биле он үш кожуундан 22 көдээ өг-бүлө чуртталга бажыңының тудуунга социал деткимче акшазын алган. 23 аныяк специалистин өг-бүлөзи чаа «губернатор» бажыңнарынче көжүп кирген. Көдээ черлерде амыдырап-чурттап чоруур хамаатыларның бажыңбалгадын экижидеринге бо чылын 13,1 млн. рубльди көргөн. Көдээ девискээрлеринин чаагайжыдылганынга 5 млн. рубльди база аңгы чарыгдар. Бо эвээш звес акша-хөреңги болур.

Республиканың агроүлөтпүр комплекизи депшилгелиг, бүдүрүкчүлүг болурун күзээр бис. Ону боттандыраарынга быжыг

билиглиг, шыырак эртемниг специалистер, эртем ажилдакчылары херек. Көдээ ажил-агый адырының кадрларын ТывКУ болгаш тускай ортумак өөредилге черлери белеткеп турар. Чурттуң өске-даа дээди өөредилге черлеринде эвээш звес оолдар-кыстарывыс өөренип турарын демдеглээли.

Регионалдыг АҮК-тү сайзырадыры-биле республика бүгүле аргаларны ажылап турар. Оларның аразындан күрүне программалары, ТР-ниң Баштыңының согулдаларының түңнелдери-биле тургускан Улусчу программа кол черлерни ээлеп турары билдингир. Мал уксаажыдылганынга, көдээ ажил-агый бүдүрүлгезин техника болгаш технология-биле чаартырынга, эде дериинге күрүне деткимчези моон-даа соңгаар уламчылаар. Үнүш болгаш мал ажил-агыйларының сайзыралынга, амгы үениң көдээ ажил-агый техниказын болгаш эт-херекселдерин садып алырынга, ажил-агыйларның биче хевирлерин деткииринге чарыгдалдарның чамдызын, көдээ ажил-агый бүдүрүлгези-биле холбашкан чээлилеринин хууларын күрүнениң талазындан эгидип бээр база кадагалаттынып артар.

«Республиканың агроүлөтпүр комплекизинин хөгжүлдээзи болгаш көдээ черлерде амыдыралдың социал деңнелин бедидери ТР-ниң Чазаның ажылының кол угланыышкыны болуп артар. АҮК-түң бүдүрүлгелеринин байдалындан, оларның эки, турум ажылындан республиканың чурттакчыларының тодуг-догаа амыдыралы, менди-чаагай чоруу хамааржыр» – деп, ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыг база чугаалап турар.

Ол сөстөр-биле чөпшээрешпес аргажок.

Юрий ДАРБАА.

ЧУРАГАЙЛЫГ ТЫВА

Чаартылгалар-биле онзагай чыл

Амгы үениң чаа технологиялары кижиле бүрүзүнүн хүн бүрүдө ажил-амыдыралынга ажылгап чоруур чарылбас кезээ апарган. Ооң дузазы-биле чуртталга бүрүнү-биле өскерлип турарын амыдырал көргүзүп турар.

Сөөлгү чылдарда харылзаа экономиканың эң-не шимчээш-кинниг, хөгжүлдеги адырының бирээзи апарган. Эрткен 2021 чыл Тывага база чуратайлыг чаартылгалар-биле онзагай чыл болган. Республиканың харылзаа албан черлериниң саарылгазы 9,8 хуу өскөн, ооң түнү 3 млрд рубль болган. Чурттакчы чонга төлөвирлиг телекоммуникациялыг хереглелдин кезээ 48,7 хуу өскөн. Харылзаа адырынга кириштирген инвестицияларның хемчээли 457,5 млн. рубль болган.

Соталыг харылзаа база бедик темпилиг хөгжүп эгелзэн. Баазалыг станциялар саны 2257 четкен, оларның 282-зин 2021 чылда тургускан. 4-кү салгалдың соталыг харылзаазы-биле республиканың девискээри 82 хуу коштунган, ол дээрже 124 чурттакчы черлерлиг пунктулар болгаш барык 330 муң кижиле азы чурттакчы чоннуң 98 хуузу-дур.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг республиканың чуратайлыг хөгжүлдизинче улуг ки-

чээнгейни салып келгенин демдегеп калза чогуур. Ылаңгыя «Харылзаада бис» губернатор төлөвилели онза чедишкенин боттанып турар. Чаңгыс-ла 2021 чыл дургузунда безин ырак-узак, чедери берге 7 сумуга соталыг харылзааны кошкан. Ол дээрже Чаа-Суур, Ак-Чыраа, Элдиг-Хем, Аяңгаты, Хөндөлөң, Шаңчы, Хөлчүк суурлар-дыр. Ам-даа 21 сумуга тургузары көрдүнгөн. Ынчап кээрже республикага соталыг харылзаа чок суур турбас боор-дур.

Ооң-биле чергелештир республикада «Информациялыг инфратургузуг» федералдыг төлөвилел-биле социал адырның албан черлерин дүрген ажилдаар интернетке кошкан. Бо хүнде 122 чурттакчылыг черлер – республиканың чурттакчыларының 97 хуузу (326,4 муң кижиле) база 98 оран-сава интернетти ажылгап турар.

Бо төлөвилел федералдыг бюджеттен 260 млн. рубль инвестицияны кириштирер арганы берген.

Дараазында 2022 чылда GRON технологиязы-биле оптиктиг харылзаа тудуун чорудары планда көрдүнгөн. Ак-Довурак, Шагаан-Арыг, Чадаана, Туран хоорайлар база Чаа-Хөл, Суг-Аксы, Тээли, Кызыл-Ма-

жалык, Хандагайты, Мугур-Аксы, Сарыг-Сеп, Бай-Хаак, Тоора-Хем, Эрзин, Самагалдай суурларның чурттакчыларынга дүрген ажилдаар интернетти кожар арга бар.

Эптештирилге суд участкарынга чуратайлыг чаартылгалар уламчылаар. Оларны федералдыг шүүгү черлери-биле бир деңге, чаңгыс аай камгалалдыг информастыг шөлдү тургузары-биле, РФ-тиң «Правосудие» күрүнениң автоматтыктан системазына кожар. Федералдыг бюджеттен кириштирген акша-хөреңгиниң ниити хемчээли 14,2 млн. рубль болган. Ол ажил 2022 чылда доостур.

Информастыг инфраструктураның чугула кезээ – ме-дээлер ажилдап кылыр төп. Регионалдыг төптүң өрт өжүрер системаларын, электроннуг аппаратураларын шуптузун чаарткан.

Чурагайлыг өскертилгелер талазы-биле күүсекчи болгаш тус чер эрге чагыргаларының 40 ажилдакчызы Россияның улусчу ажил-агый болгаш күрүне албанының академиязынга (РАНХиГС) өөредилгени эрткен. Чурагайлыг өскерилгелерни боттандыралыга бо специалистерниң өөренип алган билии улуг аргаларны бээр.

Чыл дургузунда 94 социал

адырның күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дуза черлери электроннуг хевирже шилчээн, ол республикада ачы-дуза черлериниң 56 хуузу-дур. Электроннуг харылзаа таварыштыр күрүне ачы-дуза порталында дилеглер кириери 348,5 муң чедир көвүдзэн (34,5 хуу), муниципалдыг ачы-дуза чедирилгелери – 2,7 муң чедир билдиришкенин кирген.

Электроннуг хевирге эң-не негизиндеги ачы-дуза хандырылганын 3-тен 7 харга чедир уругларга төлөвирлер хамааржыр. 2021 чылдың январь 1-ден ук төлөвирни алырынга 18152 билдиришкенин кирген.

2021 чылда хей ажил-чорудулгалыг төптөр (МФЦ) таварыштыр 672 муң дилеглерни ажилдап кылган, 2022 чылдан 110 хуу көвей болган.

Хамчыктыг аарыгның ур-жуундан кызыгаарлаашкыннар

турза-даа, МФЦ-лер планнарын ажыр күүсеткен деп болур, 220 муң дилег-билдиришкенин планнаан болза, хамаатылардан аңгы-аңгы дилеглиг 223 668 билдиришкенин хүлээп алган.

Үндүрүг албан чери болгаш Пенсия фондузу МФЦ системазына коштунган. СМС-медээлээшкенин технологиязы көргүзүлгелерниң өзүлдизинче улуг салдарлыг болган.

Тываның Баштыңы эрткен чылын бүгү кожуннарга ажил-агыйжы үнүүшкүннерни кылып тургаш, соталыг харылзаа чок, интернетке коштунмаан сумуларны кичээнгейге ап, ТР-ниң Информатизация болгаш харылзаа яамызына даалгаларны берген турган, ол ажилдар ам-даа уламчылап турар. Республикага чуратайлыг өскерилгелер, чаартылгалар ам-даа хөгжүүр дээрзинге чигизинг чок.

Бистиң корр.

СОЦИАЛ КЕРЭЭ

Ус-шеверлерниң салгакчызы – Чонар-Даш

Тываның ат-сурагылыг ус-шеверлериниң бирээзи Хертек Дойбухааның аймаанга хамааржыр Чонар-Даш Тээли суурда чазаныр цехти уда-вас ажыдар. Аныяк шевер күрүнеден үндүрүп берген акша-хөреңгизи-биле узаныр-чазанырынга херек дериг-херекселдерни садып алгаш, эптеп-тургузуп эгелзэн.

Эгелеп чоруур сайгарлыкчы хууда ажил-херээн ажыдып алып дээш, Бай-Тайга кожуннуң Чонну ажилга хаара тудар төвүнче документтерин дужаап, комиссияга төлөвилелиниң ажыктыын тайылбырлап, шынзыдып шыдаан.

Чонар-Даш деп ховар аттыг аныяк шеверлекчиниң мастерскаязы кырган-ачазының кады төрээниниң чурттап чораан бажыңыга ажиттынар. Ол аңгы-аңгы эт-сеп аймаан чазап, бажыңнарның үзүктээн ханаларын, эжиктерин, соңгаларын, кастыктарын болгаш рамаларын кылырын планнап турар.

Бо чылгы «Социал керээ» программаның киржикчизи – эгелеп чоруур сайгарлыкчы кылган эт-сепиниң шынарынче болгаш көрүштүүнче кол кичээнгейин угландыар.

Чонар-Даш Тойбухаа шери албан-хүлээлгезин эрттирген соонда, Бай-Тайганың ус-шеверлер «дарганнаар»

өөредилге черинге чонар-даш сиилбирлекчизи мергежилди чедип алган.

– Ат-сывым черле уран чүүлдүң кижизи болурунче ала-чайгаар-ла орукту айыткан деп бодаар мен. Чонар-даш сиилбирлекчизи мергежилден аңгыда, Кызылдың тудуг техникумунга бызаңчы-чазаныкчыга база немей өөренип алдым. Ынчангаш эки билер мергежилимниң аайы-биле «Социал керээ» программаның киржип, ыяш-биле ажилдаар чазаныр цех ажадырын шиитпирлеп алганым ол.

Дериг-херекселди Абакан-дан бодум шилип ап, садып алдым. Ол дээрже ыяш-биле ажилдаарга, эптиг болгаш чо-гумчалыг өртектиг чугула херек станоктар-дыр. Чогум бодум база чондурар станок дээш өске-даа дериг-херекселди чет-челеп ап, бичиилеп белеткенип турдум.

Чаа эккелген станоктарым ыяшты чүгле кезер эвес, эт-септиң азыгларын, кертиктерни чондурар, кыдыгларын чараштаар. Пилорамадан келген ыяштарның хемчээли дески эвес болур. Ону дескилээр херексел садып алганым, чиг-эт-биле ажилдаарымга эптиг байдалды тургузар.

Чонар-даштан чараш чүүлдер сиилбири ханымда болганда, бо кайгамчыктыг даш-биле

Ч.-Д. ТОЙБУХАА.

база ажилдаарын уламчылаар мен – деп, эгелеп чоруур сайгарлыкчы чугаалап турар.

Чээрби дөрт харлыг салгал дамчаан ус-шевер өг-бүлелиг, улуг уруу 5 харлыг, хеймери 5 айлыг. Өөнүң ишти кожуннуң төп эмнелгезинде эмчи сестра-зы. Тойбухаалар Найырал суму-зунда чурттап турар. Чонар-Даш өгбелериниң ижин уламчылаары ооң салымында бижип каан деп санап чоруур.

– Амдызында белен кургадып каан материалдарны Абакан-дан хууда сайгарлыкчылардан садып алып бодалдым мен. Чоорту шуудай бергеш, боттун биче ыяш дилиндирер пилорамазын ажыдар сорулга салдым. Ол ынчан тайгасындан ыяшты бодум белеткеп эгелээр мен.

Чагылгар көвүдөп эгелээрже, немелде күш база херек апаар.

Чоорту арга-дуржулгалыг, эртем-билиглиг оолдарны хүлээп ап, немей ажилчын оуттарны тургузар. Чүге дизе станоктарга ажилдаарда, техниканың айыыл чок чоруун сагыры чугула.

Амгы үениң чок соңгаларының рамаларын долузу-биле ыяштан кылыры база көрдүнгөн. Ол ышкыш келир үеде тыва өг чазарына өөренип алып күзел бар – деп, күрүне деткимчезиниң алыкчызы келир үеде сорулгалары-биле таныштырды.

Бай-Тайга кожуннуң Чонну ажилга хаара тудар төвүнүң директору Шеңне Күжүгеттин чугаалап турары-биле алырга, социал керээге үндөзүлгө күрүне деткимчезин 2020 чылда 16, эрткен чылын 26 хамааты ап, ажил-херээн ажиткан. Бо чылын 35 кижиле керээни чарары көрдүнгөн. Бо хүнде 14 кижиле төлөвилелин камгалап

алган. Күзелдиг улустуң саны эвээш эвес.

– Кожуннуң Чонну ажилга хаара тудар төвүнүң ажилдакчылары социал керээге үндөзүлгө күрүне деткимчезин алган улуска үндүрүп төлээрин, ажил-биле бот-хандырткан хамаатыларның хуу сайгарлыкчыдан ылгалы кан-дыг болурун тайылбырлап, кижиле бүрүзү-биле аңгы чугааны кылып турар. Социал керээниң киржикчилери шуптузу боттарының эки билер мергежилиниң аайы-биле акша орулга ажилдап ап турар хамаатылар кылдыр бүрүткөдип алган – деп, Шеңне Күжүгет тайылбырлап турар.

«Социал керээ» программаның ачызында Бай-Тайгада алгы-кеш эттээр, национал идик-хеп даараар, удазын-биле угулзалап даараар кылыглар мастерскаялары, шиномонтаж ажил-херээ, суур чоогунда шайлаарак, пиццерия, зыт болгаш зыт аймаандан кылган аш-чемни тускайлаттырган садыг четкизи, хлеб быжыраар чер, сүт продукциязын бүдүрер, тараа далганы дээрбедээр, ус-дарган ажылы болгаш чазаныр, идик даарап септээр цехтер дээш сайгарлыкчы чоруктуң оон-даа өске угланышкыннарының аайы-биле биче бүдүрүлгелер ажиттынган.

Бо чылын ажил-херээн ажыдып алып деп турар улустуң саны немей, кожуннуң социал-экономиктиг хөгжүлдизинче үлүг-хуузу кирирлер.

Ш. ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Кызыл хоорай.

"Сүбедей" спорт комплекзи.

Нацизм чок делегей дээш демнежир бис

"ZA НАШИХ" – Тожуда

Президентини болгаш шеригни деткиир акция республиканың шупту булуңнарында болуп турар. Тожу кожуунда «Чаңгыс демниг Россия» партиязының кежигүннери #ZaНаших деп акцияның кыйгызы-биле хол бөмбүүнүн маргылдаазын эрттирген.

"ZA НАШИХ" – Сүт-Хөл

Боттарын тергиидедир, а өске кижилерни дорамчылаар хөөннүг үзел-көрүштүг нацист кижилерниң хайы-биле делегей чоннарының когарап чораанының төөгүзү кажан-даа уттундурбас.

"Мерге" маргылдаазының киржикчилери.

"ZA НАШИХ" деп акцияның кол сорулгазы чүс-чүс чылдар дургузунда эптиг, демниг, найыралдыг чурттап чораан чоннар аразынга чөрүлдээ өөскүткен нацист-фашистерни амгы үеде узуткап, амыр-тайбыңны тургузуп турар бистиң шериглеривисти деткири. Хоочуннар Валерий Керттик-оолович Ондар, Артур Ашак-оолович Монгуш, Айдың Орланович Ондар ук акцияның киржикчилери-биле демнежип, «Мерге» спортунун талазы-биле улусчу маргылдаа эрттирерин саналдаан. Бурунгу орус улустун «городки» деп оюнун тывалар «Мерге» деп адаар. Ол совет үеде хөйге билдингир улусчу спортчу оюн апарган.

Мерге адар маргылдаага Сүт-Хөл биле Барыын-Хемчик кожууннарның 12 командазы киришкен.

«TuVa Za наших» – Кызыл

Россияның шеригни деткири-биле, Тываның хаакчылары «Тайга» станциязынга хаак чарыжын организастан. Марафонга 70 хире хаакчылар киришкен. 15 хире харлыг

"Тайга" станциязы. Хаак чарыжы.

спортчулар 3 км, а улуг спортчулар 5 км херии черге чарышкан. Тиилээр сорулгалыг болганда, дистанцияны шупту ажып эрткен.

"ZA Победу" – Каа-Хем суур

Хөй нацияларлыг улуг күрүнениң Президентизин болгаш шеригни чон бир дем-биле деткип турар.

Апрель 2-де Кызыл кожуунун Каа-Хем суурунун кудумчуларынга Россияның тугу-биле чадаг-терге чыскаалы болган. Бо акцияга өг-бүлелер, ада-иелер уруглары-биле кады кээп киришкен. Амыр-тайбың тургузар сорулгалыг тускай операцияда киржип

Чадаг-тергежилер чыскаалы.

турар шериглерни, чаңгыс чер-чурттуглары дээш чоргаарланып турарын ниитизи-биле 200 чадаг-тергежилер ынчаар илереткен.

Бо бүгү спортчу маргылдааларга кириштишаан, бистиң шеригивисти деткимчезин илереткен спортчуларга «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тываның регионалдыг салбырының грамоталарын болгаш суй белектерин тывыскан.

ДЕМНИГДЕ – КУШТУГ

«Сүбедей» спорт комплекзинге Кызыл хоорайның Баштыңының – Төлээлекчилер Хуралының Даргазының шаңналы дээш хол бөмбүүнүн турнири болуп турган. Аңаа 35 оолдар командазы, 18 уруглар командазы киришкен.

Бежен ажыг команда үш хүн дургузунда ачыр-дачыр демисежип келген. Эр командалар аразындан бирги черге Тыва Республикада ОБЯ-ның Кол эргелелиниң командазы (тренери И.А. Байыр-оол), а херээжен командалар аразындан Кызыл хоорайның Төлээлекчилер Хуралының командазы (тренери С.Б. Тодосева) тиилеп үнген. А тергийн ойнакчылар Сонгукчу Үгер биле Намдал Азиана болган.

«Бо чылын хол бөмбүүнүн турнирин россияжи шериглерни деткири-биле эрттирип тур бис. Тускай операцияның салдыг сорулгаларын олар төлөптии-биле күүседип турарлар. Бистиң чуртувуска удур кампанияны калбаа-биле чорудуп эгелзенин шупту билер болгай силер. Чуртувустун удуртулгазынга чигзине берзин дээш, бисти аңгылаарын кызыдып турарлар. Ынчалза-даа хамаатыларның хөй нуруузу бисти шын дээрзинге бүзүрээр. Шак ындыг халдаашкынар бис удур туржуп, Россияның Президентизин демни-биле деткип турарывысты көргүзөр ужурлуг бис. Чүге дизе чаңгыс аай демниг чоруу-биле кандыг-даа бергелерге торулбайн, оларны ажып эртип чораанывысты бистиң бүгү төөгүсү көргүзүп турар. Ол кезээде ындыг болур!» – деп, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа спортчуларга байыр чедирип тура, чугаалаан.

Чуртувустун демниг чоруун бадыткап, Луганск биле Донецк республикаларга материалдыг болгаш моральдыг ачы-дузаны чедирип турар хамаатыларга, кадык чаагай амыдыралчы туружун боттарының үлегери-биле көргүзүп чоруур спортчуларга «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тывада регионалдыг салбыры өөрүп четтиргенин илередип турар.

Республикада барык кижжи бүрүзүнүн сеткили-биле хөөнөш бодалдарны РФ-тиң сенатору Дина Оюн Тува #ZaПрезидента деп акцияга дараазында сөстөр-биле илередип бижээн:

«Тываның чурттакчылары Президент Владимир Путинге онзагай хамаарылгалыг улус. Ол камгалакчы, бисти кымга-даа базындырбас, чөптүг, шынчы. Чурттуң эрге-ажыктарын чүге-даа орнап-солуvas. БОДУНУҢ СӨЗҮНГЕ ЭЭ БОЛУП ШЫДААР, ХАРЫСАЛГАЛЫГ!

Бо хүнде бисти санкциялар-биле коргударын оралдажып турлар. Бисти аңгылаарын кызыдып турлар. Ынчалза-даа олар бисти көңүс билбес-тирлер. Оларның бо оралдажышкынар сыр дедир түңнелге чедирер. Бис шупту каттыжып, демниг болур чүткүлдүг бис. Президентивисти долгандыр демнежип, каттыжып алыр бис. Оң шиитпирин деткири бис. Нацизм чок делегей дээш! Бистиң шеригивисти деткири бис».

Р. ДЕМЧИК белеткээн.

ЮБИЛЕЙ

Мергежили буянный, салым-чолу чогаадыкчы

Эң-не баштай холум үжүүн
Эдип-чазап айтып берген,
Ишчи, бөдүүн ынак башкым
Ием ышкаш болу берген.

С. КУУЛАР.

1961 чылдың сентябрь 1-де Бажың-Алаак школазының эргинин 6-7 харлыг курзук бичи оолдар-уруглар артап, 1-ги классчылар болуп, өөренип, школаны доосканывыстан бээр чартык чүс чылдың нүүрү эрте берген. Оларны сагынмастың аргазы чок.

Бо одуругларның автору ук школаның эге класстарына өөренип чораан болза-жок, ада-иезиниң амыдырал-чуртталгазының аайы-биле өскээр көжүп чоруу-даа барган болза, эң-не баштай холунуң үжүүн эдип-чазап, номчуп, бичи, санап өөртөкөн башкызы Сүттүг-оол Мижит-Доржуевич Кууларны, амгы бо үеде бистиң аравыста чок-даа болза, чылы-биле сактып чоруур.

Башкывыс Сүттүг-оол Мижит-Доржуевичиниң билиг бээр дыка шыырак, бичи уругларга теманы тайылбырлаары бөдүүн-даа болза, билдингир, чедигир турганын утпас мен. Эр башкы болгаш ыңдыг турган боор, класска тенектенер кижилер безин чок, аравыста дыка найыралдыг турганывысты сактыр мен. Башкывыстың берген быжыг били бисти чалгынналдырып, аравыстан кандыг-даа эртем-билигилгил, алдар-аттыг кижилер үнгенин чугаалаары дыка өөрүнчүг.

Бистиң башкывыс черле онзагай кижилер. Бичи чаштар бистер-биле деңге ойнап, ырлап, маңнап, хөөрөп, каттырып чорааны уттундурбас. Бир онза-лап демдеглексээн чүүлүм, башкымны ачамга дөмөйлээр турган мен. Мээң ачам башкым ышкаш узун, сииреш хевир-сынныг чораан. "Сээң ачаң спортчу, чадаг чарышка болгаш лыжага чемпион кижилер" — деп, ачам дугайында башкымның чугаалаан сестеринге дыка-ла чоргаарланыр чораан мен. "Ачай-ахай" — дээш, башкымны соора танып, куспактанып турганым сагыжымда артып калган. Ол мээң бажымны суйбап, чугааланы бээрге, үнүндөн ону танып кааш, ыядып турганым база бар.

Сүттүг-оол Мижит-Доржуевич Куулар 1927 чылдың март 18-те Чөөн-Хемчиктин Шами

суурга төрүттүнгөн. 1945 чылда башкының түр курузун дооскаш, Чыргакы, Хорум-Даг, Баян-Тала, Бажың-Алаак суурларның школаларына башкылап, барык 39 чылдар дургузунда чоннуң ажы-төлүн үжүк-бижикке өөредип, ажылдап чораан. 1952 чылда башкы училищезин, ооң соонда 1968 чылда башкы институтун бот-өөредилге-биле дооскан.

Башкывыс "Куш-ажылдың хоочуну", "Куш-ажылга шылгалар" медальдарның база "Улус өөредилгезиниң тергини" хөрөк демдээниң, улуг Башкы аттың эдилекчизи, шүлүкчү, очулдурукчу. Өг-бүлезиниң идегелдиг даянгыжы, төлөпиг ада, хөй-хөй өөреникчилерниң суртаалчызы, аныяк башкыларның дагдыныкчызы.

Сүттүг-оол Мижит-Доржуевич Куулар дириг чораан болза, бо чылын 95 харлаар турган. Башкывыстың кады чурттаан эжи, башкы Толчун Сюрюновна Монгуш-биле дөрт кыстарын ажыл-ишке кызымак, биче сеткилдиг, чуртталгага ынак кылдыр кижизидип кааннар. Улуг уруу Клара Сүттүг-ооловна Бажың-Алаак суурга фельдшер-акушерлеп ажылдап чораан, ам бистиң аравыста чок. Ийиги уруу — Надежда Сүттүг-ооловна, библиотекарь, бежен чылдар дургузунда культура шугумунда ажылдап чоруур, куш-ажылдың хоочуну, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы. Үшкү кызы Чечек Сүттүг-ооловна хөй чылдар дургузунда математика башкылап ажылдап чоруур. Хеймер кызы Инна Хакасияның күрүне университетиниң доозукчузу, экономист мергежилдиг, амгы үеде Кызыл хоорайнын социал-хөгжүлдө департаментиниң улуг специализи.

Башкывыс Сүттүг-оол Мижит-Доржуевич боду биче сеткилдиг, чазык-чаагай, эш-өөрзүрек, төрөлзирек, ээлдек-эвилеп, омак-сергек кижилер чораан. Ооң могаг чок ажыл-ишчи, чогаадыкчы болгаш шинчилекчи күзел-соруунуң ажыктыг чаа чүүлдерге угланганы, бодунуң арга-дуржулганы кады ажылдап чораан эш-өөрүңге, өөреникчилеринге, ада-иелерге харам чокка дамчыдып, бараалгатканы — үлегер-чижек болуп арткан.

Ынакшылым таалалыңга
Ыры-шүлүүм ужун сыптаан.
Ындын хөөннүг чадаганга
Ынак Шемим ырлаксаар мен
деп одуруглар бистиң баштайгы башкывыстың чогааткан шүлүктериниң бирээзинден.

Башкывыс чогаалчы салым-чаяанныг, шүлүкчү чораан. Ооң баштайгы шүлүү 1962 чылда "Шын" солунга парлаттыңан, «Кышкы шивилер» деп баштайгы ному 1977 чылда, 1991 чылда «Чүректерниң тураскаалы» деп ному үнгөн.

Бажың-Алаак школазына уругларның «Салгал» чечен чогаал бөлгүмүн удуртуп, уругларның чугаа-домаанче, угаан

сайзыралынче улуг кичээнгейни салып, тыва чогаалга аныяк-өскөнниң сонуггалын оттуруп чораан. Башкывыстың хөй-хөй шүлүктеринге билдингир композиторлар аялгаларны чогааткан: Дамба Хүреш-оол "Ынакшыл чокта — чуртталга чок", "Ыржым дүне", Р. Кенденбиль "Коңга", "Пионерлер ырызы", Василий Иргит "Эглип келем", Кертук-оол Монгуш "Сентябрь", Борис Чамбыт "Шеми хемим", Ирбен-оол Түлүш "Аваларга йөрээл ыры" дээш оон-даа ыңай уламчылап болур.

Уругларга В. Берестованың "Орукту канчап тыварыл?", М. Пришвинниң "Дилгиниң хлечи" деп чогаалдарны орус дылдан тыва дылче очулдурган.

Солун-сеткүүлге чүве бижиер кижиниң кулаа дыыжы, караа көскү, ыңчангаш ол көргөн, билген, дыңнаан чүүлүн демдегелеп ап чаңчыккан. Ооң бижээн шүлүктери, чечен чугаалары, очерктери «Шын», «Тываның аныяктары» солуннарга, «Улуг-Хем» сеткүүлге парлаттынып үнүп турган.

Башкывыстың чырык овуру-хевир биске орук айтыр сылдыс болуп чырып чоруур.

Башкывыстың шүлүктер кыдыраажындан.

БОРБАК ЧҮРЭЭМ ХАНЫЗЫНДА

М.Т.-га тураскааткан

Сесерликтиң айыраңнаан
чечээн сүзүп,
Чежемейниң чарашсынып
чорзумза-даа,
Борбак чүрээм ханызында
чүгө чааскаан
Бодалымны бүрүн ээлеп
чурттап чор сен.

Чардыктырып — сенден мени
өскээр будаар,
Чамбы-дипте өске чүү-даа
кайыын турар.
Хөрээм долган өөрүшкүмнү
хөйгө чарлап,
Хөңнүм үнү делгемнерже
хостуг ужал.

Өлөй ыры бичи чаштың
таалалы дег,
Чуртталгамга шак-ла
ыңчаар ханып чор мен.
Чуртталгага ынакшылдың
отчугажын

Өжүрбейн, хөрлээлеткен
эргимим сен.

Төлдү төрээш, кижизиткен
Иези сен,
Төре херээм башкарышкан
Хамааты сен.
Чырык черде буян-чөптүн
дээжизи
Шырайында чырып ойнаан
чаражым сен.
1966 ч.

Башкы, шүлүкчү, очулдурукчу Сүттүг-оол Мижит-Доржуевич Кууларның 95 харлаан юбилейинге тураскааткан сактышыкын ужуражылга апрель 1-де Тываның А.С. Пушкин аттыг Национал библиотеказының чурт-шинчилеп килдизинге болуп эрткен.

Ужуражылгага Тываның чогаалчылары, Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжиниң библиотека салбырының I-ги курузунуң сургуулдары, чогаалчының уруглары болгаш чоок кижилери киришкен.

Сактышыкын ужуражышыкынны Тываның чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Сайлыкмаа Комбу ажыдып, чогаалчы С.М.-Д. Кууларның чогаадыкчы ажылигин аалчыларга таныштырган. Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызы Александр Ондар, чогаалчының өөреникчизи, РФ-тиң улус өөредилгезиниң тергини, ТР-ниң алдарлыг башкызы, амгы үеде Кызылдың дугаары 17 школазының социал педагогика башкызы Раиса Ончатпановна Ондар, төрели Николай

Бяков, уруглары И.С. Монгуш, Н.С. Куулар, Ч.С. Монгуш дээш оон-даа өскелер Сүттүг-оол Мижит-Доржуевичиниң дугайында чылыг-чымчак сактышыкын-нары чугаалааннар.

Ужуражылгага хоочуннарның «Чырык күзел» ыры-хөгжүм ансамбли чогаалчының сөзүңге бижиттинген «Шеми хемим ырлап чор мен», «Авамга йөрээл» дээш оон-даа өске ырларын күүсеткеннер. Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, ыраажы Вероника Чооду чогаалчының «Ынакшыл чокта — чуртталга чок» деп шүлүүңге билдингир композитор Д.Хүреш-оол аялганын бижээн чараш ырыны күүсеткен.

Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжиниң сургуулдары чогаалчының шүлүктерин аалчыларга солун кылдыр номчуп күүсеткеннер.

Чогаалчы Сүттүг-оол Кууларга тураскааткан ужуражылга бедик деңгелге эртип, ооң бижээн шүлүктери болгаш оларга чогааткан аялгаларлыг ырлары куттулуп, оларны күүсеткеннер өртектер сертификаттар болгаш белектер-биле шаңнатканнар.

Чогаалчының ажы-төлү чалатканнарны амдангыг аш-чеми-биле хүндүлөп шайлатканнар.

Раиса ОНДАР,
РФ-тиң улус
өөредилгезиниң тергини,
ТР-ниң өөредилгезиниң
алдарлыг ажылдакчызы,
РФ-тиң журналистер бол-
гаш ТР-ниң чогаалчылар
эвилелдериниң кежигүңү.

ТАР-НЫҢ 100 ЧЫЛ, К.-К.К. ЧООДУНУҢ 85 ХАР ОЮНГА

Кайгамчыктыг Кара-Күске...

(Төнчүзү. Эгези № 22 "Шында").

К.-К.К. Чооду Тывада нептереңгей ырларның автору. Ооң бижээн шүлүктөрүне Тываның сураглыг композиторлары аялгаларны бижээн: А. Чыргал-оол («Чыжырганам чаагай»), Р. Кенденбиль, С. Базыр-оол («Ам бир катап дыңназа», «Итпиктер ырызы»), А. Танов («Анайларым», «Долаана», «Шайывыс»), В. Танов («Аныяк хойжулар ырызы»), А. Хомушку («Кызылым сен»), В. Серен, К. Баазан-оол («Самоледум»), С. Бадра («Тожуларым»), Б. Каадыр-оол («Хүннээрэгим, чайнап кел»), Дамба-Доржу Сат («Эзир-Кара – эки аьдым») дээш оон-даа өске.

Чечен чогаалда эң-не берге мергежил уруглар чогаалы деп санаттынар. Чүге дээрге уругларга чедингир, оларның сонургай бээри чогаалды чүгле бичиилерниң караа-биле өртемчейнишиңгээдип көөр, оларның иштики делегейин эки билер кижиги ону шыдаар.

Кара-Күске Күнзекович чуртталгазында хөй бергелерни эртсе-даа, кижилерге хамаарылгазы каржыланмаан, ак сагыштыг, кенен сеткилдиг кижиги болуп артканын ачам шын эскерген. Ооң уран-чечен салым-чаяаны кайыын келгенин айтырарга, ачам мынча деп тайылбырлаар чораан: «Тыва кижиниң уран-чечен салым-чаяаны ызыгуурдан дамчып келир чаяан-дөстүг болур. Бистиң аймаавыска Күнзектиң кырган-ачазы Чооду Бижээчи-Кара-Кулак чурагачы лама чораан. Ооң кады төрзэн дуңмазы Чооду Боскан-Хаа деп Амбын-ноянның дашка тудар ыраажызы кончуг чечен кижиги чораан. Ырлап тургаш-ла, ырызының сөстөрүн удур чогааткылап алыр. Ынчангаш Чечен-Соржу деп аттыг болган. Күскениң чечени оон келген чадавас...» дээр.

Эскерип чоруурга, чечен-мерген тоолчулар, чогаалчылар кол нуруузуңда бичи уругларга, дириг амытаннарга, долгандыр бойдуска хамаарылгазы бир онзагай чымчак, делегейге чырык көрүштүг болур. Ооң чажыды – тыва кижиги биче сеткилдиг, эвилең-чимчак, бергелерге торулбас, быжыг мөзү-бүдүштүг болганы – өгбелерниң чаагай чаңылдарының быжыында.

Төөгүнүң дириг херечизи

«Хамык төөгү дөзүн истээр
Кайгамчыктыг Кара-Күске...»

К.-К.К. Чооду чогаадыкчы ажылы-биле чергелештир хөй-ниити ажылының идепкейлиг киржикчизи болуп, элзэн хөй эгелээшкннерни, телевилелдерни амыдырал кырынга боттандырып келген. Ол дээрге авторнун төөгү-публицисттик очерктери – «Аътка тураскаал» (1995), «Энерелдиг Эрзин-Тезим» (2006), «Төөгү – дөстүг, төрөл – уктуг» (2008), «За что сражались тувинцы в Монголии?» (2012) дээш оон-даа өске. Төөгүнүң дириг херечизи бодунуң тодаратканы факт-барымдааларга даянып тургаш, бижээн номнары-биле хөй-ниитиниң хөй-аьдын оттуруп, эвилелдеп, кожуун, республика чергелиг шимчээшкннерни чорудуп келген. Ооң эгелээшкнни-биле тураскаалдар тургустунган, сураглыг кижилерниң ат-алдары мөңгөжиттинген. Бо талазы-биле эң-не көскү ажилдары – төөгүнүң тураскаалдары: репрессиялаткан аът Эзир-Карага тураскаал, Хомду дайынының киржикчилеринге самбыралар, Кызыл хоорайның төөгүзү; бойдустун тураскаалдары: Теве-Хая, Калдак-Хамар, Дөгээ дээш...; школалар төөгүзү: Кызылдың № 2, Самагалдайның, Берт-Дагны...; Тываның сураглыг кижилери: ТАР-ның бирги даргазы Иргит Шагдыржап, бирги ужудукчу Чооду Кидиспей, бирги поляржы Владимир Карбий-оол...

К.-К.К. Чооду аныяандан спортка, аян-чорукка сундулуг. Чиик атлетика, аът чарыжы, хаак чарыжыга киржиринден аңгыда, ТАР үезинде Тывага эртип турган төөгүлүг хаак чарыжы, аът чарыжын амгы үеге чедир эгидип, чаартып, суртаалдап, чырыдып келген...

Дүжүп бербээн арат...

«Хая даш дег соруу быжыг
Кайгамчыктыг Кара-Күске...»
ТАР-ның 100 чыл ою биле К.-К.К.

Чоодунуң 85 хар оюнун каттышканында онзагай утка бар. Бөдүүн арат кижиниң бо төөгүлүг үеге чурттап эрткен оруу ТАР-ның төөгүзүн көрүнүктелдир көргүзүп турары-биле солун.

«Ковид-19» деп хамчык аарыының уржуу-биле чогаалчының юбилейин таптыг демдеглевейн барган болгай бис. Озалдап-даа болза, ооң республика амыдыралынга кириген улуг үлүг-хуузуң демдегеп, өгбе чогаалчывыска мөгөөр ужурлуг бис.

ТАР үезинде хамааты болуп хевирлеттинген, төөгүнүң дириг херечизи тыва кижиниң бир мөзүлүг омур-хевирин аядарынга К.-К.К. Чоодунуң салым-чолу аныяктарның патриотчу кижизидилге-

бодунуң бот-идепкейи-биле боттандыра-рын кызып чоруур кижилерниң бирээзи. Үште, журналист, публицист, чогаалчы адын бедик тудуп, идепкейжи бижикичи болуп ажилдарын ам-даа парлатпышаан. Чижээ, «Коронавирус – «контр» вирус» деп номчугаш (2020), «Февраль 12 – класстың сөөлгүзүнүн хүнү» (М.Б. Кенин-Лопсан-биле байырлажып тура, «Шын» 2022 февраль 16), «Бистиң ынак Украинавыс» («Шын» 2022 март 2) дээш оон-даа өске чүүлдерни бижээн.

К.-К.К. Чоодуну тывызыксыг тыва кижиге хамаарыштырып болур. Ооң тывызыксынын тывар баажызы чүдел?

Чурттап эрткен үези, хуу-салымы, чогаадыкчы чаяаны, идепкейжи тура-соруу – чаңгыс кижиниң мөзү-бүдүжүнде онзагайы-биле каттышканында деп бодаар мен.

Тура-соруу быжыг тываларга тураскааткан «Дүжүп бербээн арат» («Непокоренный») деп тураскаалды көргөндө, ачам: «Меңээ бо тураскаал репрессиялаткаш, дүжүп бербээн акааларымны, кайгамчыктыг чээним Кара-Күскени сагындырар» дээр чораан...

Ынчангаш онзагай бүдүштүг 85-тээн өгбе чогаалчывыска мугур оюн таварыштыр база катап байыр чедирбишаан, ону амгы үеге дүвүредип чоруур айтырыглары – тыва дылдың арын када-галап арттырар, «Сылдысчыгаш» солунну хагдырбазын чедип алыр, уруглар чогаалынга тускай программаны тургузар дээн чижектиг сорулгалары бүдөр-ле болзунам деп күзээр-дир мен.

К.-К.К. Чоодунуң тыва дылга хамаарышкан чогаалдары болгаш публицисттик чүүлдериниң чыындызын тургусчуп үндүрерин ТГШИ-ниң литература сектору хүлээнип алган, директору В.Д. Март-оол ону деткээн. Тыва уруглар чогаалдарының чедишпейн турарын барымдаалааш, ооң бичи чаштарга номчугашын катап үндүрер болза, уруглар садтарынга болгаш школаларга тарай бээр. ТР-ниң улустун чогаалчызы К.-К.К. Чоодунуң «Чогаалдар чыындызын» үндүрери күзенчиг.

Зоя САМДАН,

ТГШИ-ниң литература секторунуң
башкарыкчы эртем ажилдакчы-
зы, ф.э.к., Россияның Чогаалчылар
эвилелиниң кежигүнү.

Авазы Сат Суглукмаа, ачазы Чооду Күнзек.

зинге кончуг таарымчалыг үлегер-чижек бооп болур деп бодаар мен. Чүге дээрге, бирээде, бистиң аравыста чурттап чоруур үлегерлиг өгбелеривистиң аразында ол 100 чыл төөгүнүң дириг херечизи кижилерниң бирээзи. Ийиде, ол ховар дээн быжыг хамааты туружун бадыткаан, бөгүнге чедир Тыва чурту дээш, чону дээш бүгүдеге ажыктыг телевилелдерни

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГ

Кичээнгейни шынарынче

Час дүшкен. Хүннүң дурту узай берген. Кышкы сооктуң, кара ыштың соонда арыг агаарга селгүүстөп чоруксанчыг үелер келген. Чылыг-биле деңге ажы-төл база даштыгаар чүткүүр апар.

Эрткен дыштаныр хонуктарда чаш оглум болгаш чээнерим-биле хоорайның төвүндө каът бажыңывыстан үнүп келгеш, уруглар ойнаар тускай шөлчүгешке келдивис. Ырактан эртип чыда көөрге,

чайганыштар, узун сандайлар, столдар, турниктер, бөмбүк ойнаар шөлдер дээш янзы-бүрү өңгүр чараш чүүлдерни кылган боор. Эртип-дүшкеш, чарашсынып көөрүм шөлчүгешке чеде бээримге, чаржынчыг чүве болду. Чайганыштар, сандайлар кырын малгаштыг идиктер-биле кырлап каапкан, олурар чер тывылбас, шөлчүгеш ишти долдур бок. Хөй квартиралыг каът бажыңнарның чурттакчыларының-на богу хевирлиг. Ырак эвесте бок чыыр тускай

контейнерлер белен турда-ла, уруглар ойнаар черге чүге октаптар ирги? Ындыг хирлиг-чуттуг, бок-күзүрүм долган черге чаш ажы-төлдү канчап ойнадыр боор. Ийе, харын, бокту ол девискээрниң чурттакчылары субботник чарлааш, аштап-арыглап алган дижики. А малгаш, хөөлбектер, шалбаалардан канчап адырлыр? Хар эрип эгелээрге, ук девискээрге чаш уруглар ойнаар арга чок, долгандыр шалбаа болур. Хар эрээш, чер чаңгыс хүн кургай бербес деп билер болгай бис. Чазын, чайын чаашкын чаар-ла болгай. Шалбаалыг черге уруглар канчап ойнаарыл? Уруглар ойнаар черни чаагайжыдып кылып тура, ук черни чүге дескилеп албаан ирги? Карак чаап кылган бе?

Ойнаксаан ажы-төлдү арыг шөлге чедирер дээш, найысылалывыстың төвүндө өске каът бажыңнарның уруглар ойнаар шөлдеринге бардывыс. Бок болгаш малгаш чок ойнаар черлерни барык чок деп болур болду. Оларның чүгле чаңгызының кылган шынары эки деп болур. «Детский мир» микрорайонунда Кочетов кудумчузуңуң 99 дугаар бажыңның девискээринде арыг-силиг шөлчүгешти тып алдывыс. Аңаа кезээ дургу дыштан-дывыс. Хоорай иштинде уруглар ойнаар

шөлчүгештер доозазы ыңдыг арыг-силиг болза, магалыг ийик. Ук шөлчүгешти кылган тудугжулар борааставайн, сеткилинден кылган дээрзи илдең. Ойнаар чүүлдерни тургузар бетинде девискээрде сайны төп, таваан быжыглан. Чаашкын-даа чаарга, хар-даа эрирге, сай төп дескилзэн чер малгашталбас. Хол болгаш бут бөмбүү ойнаар шөлдерде бок чок, арыг-силиг. Кижиги дыштанып, долгандыр чараш чүүлдерни көөрге безин, каракка өөрүнчүг болгай. Хоорайның чуртталга бажыңнарының девискээрлери шуптузу ыңдыг чараш, арыг-силиг болган болза. Дараазында агаарлаарда, бээр кээр бис дижили чандывыс.

Черле ынчаш, найысылалывыстың девискээринде уруглар болгаш улуглар дыштаныр спортчу шөлчүгештерни, сесерликтерни кылып турары кончуг эки-дир. Чүгле оларны эки шынарлыг кылары күзенчиг. Кызыл хоорайның чагырга чери-биле харылзажырымга, бажың бүрүзүн харылап турар башкарыкчы компаниялар ону харылаар деп хары берди.

Айдың ОНДАР.

Авторнун тырттырган
чуруу.

"ШЫННЫҢ" почтазындан

Кырган-авайның чагыг-сүмелери

Чурттап олурар бажыңга ынак болуру албан. Бажың эжиин үнер-кирерде дааштыг хагба, оожум хаап чор.

Оттулар ыяш кирип эккелгеш, ыяжыңны печка эжиинге дааш чокка аяр сал, ону октап болбас.

Чемненген тавааң дүвүн си-

вирип, дааш үндүрбө.

Ужуган хевиңни аңдарык хевээр арттырба, шын сал. Хирлиг хеп үр шыгжава, чытталы бээр.

Эдержип чоруур эжиң бактава. Азырал амытаннар каржы болба. Коданыңда тудуп турар аьдыңны, ыдыңны, диизиңни үргүлчү суйбап, чассыдып тур.

Оларга чоок, эки болур болзуңза, олар сээң аарыңны боттарынче ап үлежирлер.

Мунган аьдың бажынче какпа, ол дөмей-ле аарзынып муңгараар, эскерер болзуңза, сен чоруй баарыңга хомудааш, карактарыңдан чаштар төктүп турар боор.

Чаңгыс чурттаар чуртталганда частырыг кылып, хилинчектенме.

Артып калыр ажы-төлүңге арыг адың, орууң арттырып көр. Чылбак МОНГУШ, күш-ажылдың хоочуну, РФ-тиң улус өөредилгезиниң хүндүлүг башкызы.

Төөгүнүң арыннары ында шыгжаттыңан

Национал музейниң бир адыры политиктиг репрессияга таварышканнарның төөгүлүг музейи болур. Бо музейниң ажил-чорудулгазының арыннарын ажыдып көөр болза, солун-даа, муңгаранчыг-даа...

Музейге 6 чыл дургузунда ажилдап келген үемде солун, ажыктыг хемчеглер уттундурбас болуп арткан. Кысказы-биле таныштырар болза, 2017 чылда Москва хоорайда «ГУЛАГ» деп аттыг музейге хамааржыр Россияның сактышкын музейлериниң Ассоциациязынга мени чалап, кежигүн кылдыр кирип алган. Ол хүнден эгелеп чылдыңна чыыш эрттирери чаңчыл апарган. Ынчан Москва хоорайга эрткен болза, 2018 чылда Санкт-Петербуртка, 2019 чылда бисти чалап, Подмосковьеге чыышты эрттирген. Оон дараазында чылында хамчыктыг аарыг дээш эрттирбээн, а 2021 чылда интернет четкизи (ZOOM) таварыштыр ужуражыр аргалыг болган бис.

Россияның аңгы-аңгы хоорайларындан музей ажилдакчылары чыгып келгеш, аргадуржулгазын солчурга, дыка ажыктыг боор чораан. Ынчангаш мындыг чыыштардан черле чыда калбайн, киржип турар болза эки деп санаар мен.

2017 чылда Москва хоорайга "Стена Скорби" деп улуг монумент тураскаал тургузар ажил чоруп эгелээн. Ооң баарыңга бүгү Россияның девискээринге адып-боолап турган черлерден, лагерьлерден чыгдыг-ган даштарны салган. Бистиң республиканың дажы «64» деп сан-биле бижиттингеш, ол хөй

даштарның аразында салдыг-ган. Хөй республикаларның аразында 64 дугаар дашта «Республика Тыва» деп бижиттинген.

Бо даштарны бис, Национал болгаш репрессия музейиниң ажилдакчылары, Мемориал ниитилелиниң кежигүннери-биле демнежип алгаш, Сукпак суурнуң джунда Шоом ховуларынга чедип, даштарны чыып алгаш, оон Хербис дагның эдээнден база алгаш, Москва хоорайже чоруткан бис.

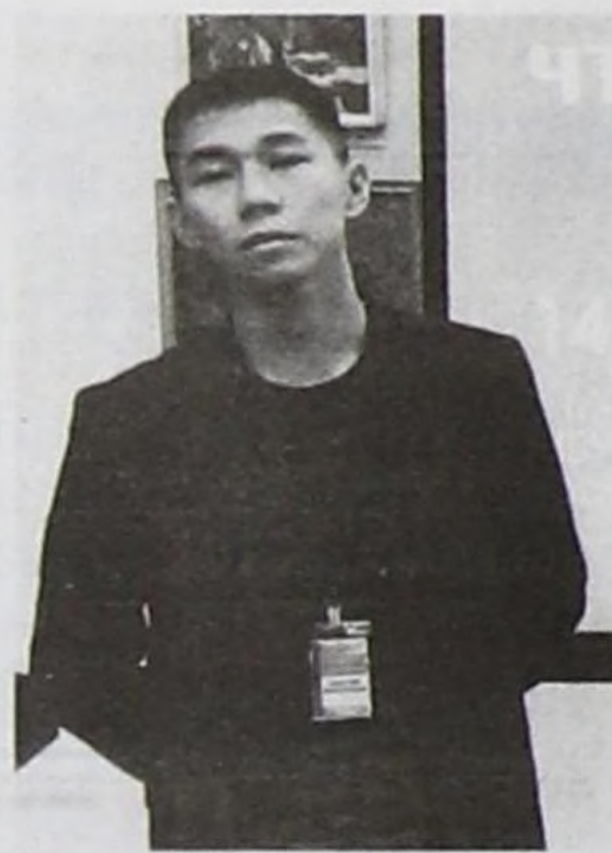
2018 чылда репрессия музейиниң чанында «Сактышкын кокпазы» деп аттыг бичи шөлчүгешти кылып, байырлыг байдалга ажиткан. Аңаа репрессияга, «тостуң херээнге» онаашкаш, боолаткан даргаларның хөрек тураскаалдарын тургузуп эгелей берген. Ол-ла чылдың октябрь 30-де «Тувинбанкының» даргазы Танчай Оюнга тураскаалды ажиткан, а 2019 чылда хары угда ийи хөрек тураскаалын тургузуп каан бис. Олар кымнарыл дээрге, даштыкы херектер чөвүлелиниң сайыды Сат Чурмит-Тажы болгаш Тыва Арат Республиканың Биче Хуралының даргазы Адыг-Тюлюш Хемчик-оол. Оон ыңай Тыва Арат Республиканы Моолга төлээлп турган элчинивис Куулар Сунгар-оолга хөрек тураскаалын 2021 чылда тургускан. Ам-даа үш кижиге бар. Бо тураскаалдарны тургузарының бетинде, хоочун башкывыс Анай Кара-оол бисти баштап алгаш, Тываның кожуун, суурларыңга чедип, ачы-буян концерттерин көргүзүп тургаш, акша-төгерикти чыгган. Ол дузаламчыдан хөрек

тураскаалдарын шеверлээн болгаш оон-даа өске ажилдарны кылып чорутканын демдеглээри чугула.

Бо чылын Буян-Бадьргы ноянның 130 чылын демдеглээри-биле, хемчеглер эгелээр. Апрель 15-те Чадаанага эртемденнерниң киржилгези-биле конференция болуп эртери планнаттыг.

2021 чыл биске онзагай үе болган дээрзин Тываның чурттакчылары кончуг эки сактыр боор. Эрткен чылын Тыва Арат Республиканың 100 чылдаанын демдеглеп эрттирбишаан, өөредилге черлеринге эртем-шинчилел конференциялары болгулаан. Кызылдың Экономика болгаш хоойлу-дүрүм техникуму база оон чыда калбаан. 2021 чылдың чазынында бо техникумга эртем-шинчилел конференциязы болуп эрткен. Аңаа Буян-Бадьргының дугайында илеткелди кылдым. Ол конференцияның түңнелинде, студентилер аразыңга, Никита Тюлюш тиилекчи болган. Оон эгелээш бо студент эртем ажылын шинчилеп эгелей берген. Мээң удуртулгам-биле 2021 чылда республиканың «Урянхай номчулгазы» деп эртем-шинчилел конференциязын бо студентим Сат Чурмит-Тажының дугайында илеткелди кылгаш, студентилер аразыңга бирги черге төлөптин көргүскени өөрүнчү болган. Оон улаштыр-ла эртем-шинчилел конференцияларыңга, «Ермолаев номчулгаларыңга», «Кызласов номчулгазы», «Мартыанов номчулгазын» мээң-биле кады киржип келди.

2021 чылда Никита Тюлюш Тываның иштинге «2021 чылдың сургуулу» деп шаңналга төлөптүг болган. Студентилерни ам-даа деткир деп планнап алгаш, ажилдап турар мен. Мээң бодалым-биле, башкы

Никита ТЮЛЮШ.

кижи чүгле өөредир эвес, а өөреникчиден база билиг алып чүве-дир деп бодап олур мен. Ынчангаш өөреникчим Никитадан элээн төөгүнү бодум уумда өөренип алганым дээш четтиргеним илередир кижиге-дир мен. Репрессия дугайында шинчилел ажылын бижип турар студентимге чоргаарланып чоруур мен. Музей ажылы дээрге төөгүвүс-түр, ооң чажыттары мында шыгжаттыг болур.

Шолбан ООРЖАК, Национал музейниң салбыры политиктиг репрессияга таварышканнарның төөгүлүг музейиниң эртем ажилдакчызы.

Хендергениң төлөптүг кенни

Хендирбези бедик боорга, Мунуксай-ла берген-не мен. Хендергези делгем боорга, Чурттаксай-ла

берген-не мен

деп, өгбелеривис ырлажып чораан.

Мээң кыска чүүлүмнүң маадыры Долаана Седип-оол чурумалдыг Сайлыг суурда чурттап-ажылдап чоруур. Ынчалза-даа ол Хендерге кенни.

Сайлыг школазында орус дыл, чогаал башкызы болгаш, ном саңы-биле тудуш харылзаалыг мен. Бичежек шевергин мага-боттук, кире бээр-ле, бир-ле чүүлдү кылган олурар ажилдакчыны эскерип кааш, сонургаарым-га, бистиң Хендерге кенни болду. Ажылыңга кызымак, келген номчукчуларың дилээн дораан күүседир, номнуң камналгазы дээш боттуга ажилды чорудуп турар. Класстарга библиотека кичээлдерин шынарлыг эрттирип турарын демдеглекседим.

Билдингир чурукчу Надя Рушеваның дугайында материалды бөлүк башкылар, өөреникчилер-биле белеткээш, интернет четкизинге база салдырдылар.

Долаана Кызыл-ооловна амыдыралында бергени көрүп, уругларының ачазын аныяк назынында чидирген-даа болза, 5 ажы-төлүн өөредип, төлөптүг кижилер болзун дээш, бар-ла күжүн салып чоруур. Ол уругдарынын шыдаар шаа-биле деткип, янзы-бүрү мөөрейлерге, спортчу маргылдааларга кириштирери чаңчыл болган кижиге.

Ол — чүгле кызымак ажилдакчы, эки ава эвес, удазынга ораашпас ус-шевер кижилерниң бирээзи.

"Аьдыңың бажы эрте хоя берген" ооң уругдарының ачазы база хоомай эвес адаларның бирээзи чораан. Кончуг берге үелерде чонун аай-дедир аргыштырып, амыдырал дээш кызымаккай чораанын чону сактып чоруур. Оолдары бичи турда-ла, оларны эштери-биле машиназынга сөөртүп, хүрештирип чораанын мен чаптап, магадап көөр турдум.

Ава-ача бүрүзү бо өг-бүлө ышкаш ажы-төлү дээш харыс-салгалыг, амыдыралдың бергелеринге туруштуг болуп, оларның келир үези дээш чурттап чоруур болза, тыва чон моон-даа улам сайзыраңгай, эртем-билигже, чаа чүүлдерге чүткүлдүг болур боор.

Ынчангаш базарга көк, эдерге хек Хендергеге Долаана Кызыл-ооловна ышкаш төлөптүг, ус-шевер, кызымаккай кенээттер көвүдөп-ле турзун!

Анна ЧЫМЫЖЫК, Сайлыг школазының орус дыл, литература башкызы.

ЭРГЕ-ХООЙЛУ КАМГАЛАЛЫ

"Ак" постузун хынаан

ИХЯ-ның сайды, полицияның генерал-майору Юрий Поляков Хакасия биле Тываның аразында Ак деп черде полиция постузунун ажылын хынап чораан.

Барыын-Хемчик кожуунда Ак-Довурак – Абаза а-161 автооруктун 48 км турар полиция постузу – шыңгы хыналда чорудар тускай объект болур. Спирт холуксаалыг шынар чок арага-дары, наркотиктер, частыр бүдүмелдер болгаш ок-боо дээн ышкыш хоруглуг чүүлдер дажыглаарын болдурбас дээш, бир хонукта 50 хире автомобильди ында хынап турар. Олап эрткен чолаачыларны, пассажирлерни-даа ниити медээлер банкызының информациязы-биле хынап турар.

Акта полиция постузу Ак-Довурак хоорай чагыргазыга хамааржыр. Ооң девискээрин, материал-техниктиг хандырылганы сайыт хынап көргөн. Корум-чурум камгалавышаан, албан-хүлээлгезин күүседип турар ажылдакчыларга чурумну болгаш хоойлу-дүрүмнү сагыры эң-не кол чүүл дээрзин ол онзалап демдеглээн.

«Чүм хыналда» – профилактиктиг хемчег

Эрткен дыштаныр хүннерде Кызылдың куравтоинспекция ажылдакчылары «Чүм хыналда» деп профилактиктиг хемчегни эрттирген. Оруктарга озалондактыг айыыл-халап болдурбас, эзирик чолаачылар тургуспас, орук-шимчээшкениниң дүрүмнерин ыяк сагыры сагындырып кичээндирер сорулгалыг хемчеглер удаа-дараа болуп турар.

Оон аңгыда, багай оруктарның уржуу-биле озалондактар болу бээриниң айылы бар болганда,

хоорайның автомашина оруктарының халдыр кезээнде асфальтының чарык черлерин, достайып үнүп келген черлерин демдегеп, хемчээп, хыналданы чоруткан.

Даг-руда компаниязының директору коммерциялыг хээли дээш судтадыр

Чогуур хандырылгалар чедирериниң дугайында ийи организацияның аразында керээ ооң мурнунда-ла турган. А бүдүрүлгениң эрге-ажыы дээш ажылдаары — башкарыкчы эрге-дужаалдыг кижиниң албан-хүлээлгезинге хамааржыр. Ындыг турбуже, регионнун коммерциялыг бир организациязының 40 харлыг чингине директору алысак сеткилинден байып алыр сорулгалыг 2021 чылдың сентябрь 20-де бир аңгы коммерциялыг бүдүрүлгениң саң-хөө директорундан 300 муң рубль хээлини алган.

Республиканың ИХЯ-ның экономиканың айыыл чок чорунун болгаш коррупцияга удур ажыл-чорудулгалыг эргелелиниң болгаш Россияның Тывада ФСБ эргелелиниң ажылдакчылары оперативтиг-дилээшкин хемчеглерин эрттирип тургаш, ону илереткен.

Бо фактыга хамаарыштыр Россияның Истелге комитетиниң Тывада истелге органнары РФ-тиң Кеземче дүрүмүнүн 204-кү чүүлүнүн 7-ги кезээниң «г» пунктузунда көрдүнгөн «Улуг хемчээлдиг коммерциялыг хээли кылганы» деп кем-херекти үүлгеткени дээш кеземче херээн оттурган.

Амгы үеде истелге доозулган. Буруудадыр түннелдиг кеземче херээн судче чоруткан.

Тыва Республикада ИХЯ-ның парлалга албаны.

Эмнелге-биле керээ чарып алыр дээш, хээли берген

«Фармсервис» кызыгаарлаттыг хары-салгалыг ниитилелдин ажылдакчызы Россияның Кеземче дүрүмүнүн 291-ги чүүлүнүн 2-ги кезээнде көрдүнгөн кем-херекти үүлгеткенине буруудап турар. Ук кеземче херээниң буруудадыр түннелин Тыва Республиканың прокурору Сергей Дякин бадылаан.

Истелгениң түннели-биле алырга, Республиканың онкология диспансериниң албан-дужаалдыг ажылдакчызынга ол 40 муң рубль түннүг акша-хөрөңгини берген. Эмнер эккеп бээр талазы-биле 4 керээ чарып алырын, ооң соонда «Фармсервис» ниитилелинге келир үеде ыңдыг дугуржулга кылырынга дузалаарын дилээн.

Албан-дужаалдыг кижиге хээли бергениниң дугайында кеземче херээн алыс ужуру-биле сайгарып көрзүн дээш, март 30-де Кызыл хоорай судунче чорудупкан.

Россия Федерациязының Кеземче дүрүмү ёзугаар алырга, шак ыңдыг кем-херекти үүлгеткени дээш 5 хире чыл хуусаага хосталгазын казыыр, берген хээли акшазының түнүн беш дакпыр өстүргөш, ол хире торгаал төлээр ялага онаажып болур.

Л.Л. ОСМОЛОВАЯ,

Республика прокурорунун массалыг информация чепсектери болгаш хөй-ниити-биле кады ажылдажылга адырында улуг дузалакчызының хүлээлгезиниң күүседикчизи.

Чарлал

Реклама

МедиаХолдинг
ТываМедиаГрупп

РОЗЫГРЫШ
МОРОЗИЛЬНОЙ
КАМЕРЫПОДПИШИСЬ НА ГАЗЕТЫ «ШЫН»
ИЛИ «ТУВИНСКАЯ ПРАВДА»

на 2-ое полугодие 2022 года с 04.04.22 по 18.06.22 г.
оформи подписку онлайн на сайте podpiska.pochta.ru
или в любом почтовом отделении
филиала ФГУП «Почта России»

Пришли копию квитанции
в ИД «ТываМедиаГрупп»
по адресу: г. Кызыл
ул. Красноармейская, д.100
каб. 309 тел. 8(39422)2-18-10,
сот. 8-923-267-07-49
элек. адрес: tuvamedia@bk.ru

Подробности розыгрыша,
количество и порядок получения
приза уточняйте в ИД «ТываМедиаГрупп»
по адресу: г. Кызыл,
ул. Красноармейская, д.100, каб. 309.
ГАУ РТ «ИД «ТываМедиаГрупп»
ИНН 1701062430

ИЗВЕЩЕНИЕ

от 30 марта 2022 г. с. Кунгуртук

В администрацию муниципального района Тере-Хольского кожууна Республики Тыва поступило заявление от гр. Российской Федерации Муна Радомира Павловича о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 20 лет из категории земель – земли населенных пунктов, с видом разрешенного использования – для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тере-Хольский район, с. Кунгуртук, ул. Таежная, д. 23, общей площадью 1500 кв.м., с кадастровым номером 17:19:0102001:181.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Тере-Хольский район, с. Кунгуртук, ул. Молодежная, д. 6/н с понедельника по среду с 09:00 часов до 13:00 часов администрация Тере-Хольского района.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Чурагайлыг хөгжүлдө яамызы.
Кол редактор
Н.В. САТ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси: 667000.
Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.29,32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор – 2-01-35.
Чарлал килдизи – 2-18-10
Солун чыскаакчылары: С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы – 2-17-94
Харылзаа, информация технологияларының болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Енисей эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.
Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар. Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).
Номерни парлалгаже дужаганы: график ёзугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.
Солуннун сайтызы: shyn.ru
Электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru
Неделяда тиражи 8680 кезек

ПОЧТА РОССИИ

НЕ ПРОПУСТИ СКИДКУ
НА ПОДПИСКУ!

ОФОРМИТЬ ПОДПИСКУ МОЖНО ВО
ВСЕХ ПОЧТОВЫХ ОТДЕЛЕНИЯХ И
НА САЙТЕ
PODPISKA.POCHTA.RU

*акция действует с 04.04.2022 по 14.04.2022
ТЫВА МЕДИАГРУПП

Утерянный аттестат о полном среднем образовании серии 4090422, выданный от 14.06.2006 Муниципальным общеобразовательным учреждением "Солчурская средняя общеобразовательная школа" на имя Шаннаа Чодураа Михайловны, считать недействительным.

Утерянный аттестат об основном общем образовании серии 17 БВ № 0018795, выданный 19.05.13 г. МБОУ СОШ с. Бай-Тал Бай-Тайгинского района на имя Успун-оол Олеся Омаковны, считать недействительным.

Утерянный диплом о среднем профессиональном образовании серия 24 НПА № 0003226, выданный от 15.06.2011 г. ПУ-44 п. Шушенское, регистрационный номер 1369 на имя Сат Артыш Константиновича, считать недействительным.

Утерянный аттестат об основном общем образовании 9 классов серия ББ №0005051, выданный 13.06.2077 г. МОУ СОШ № 2 г. Туран Пий-Хемского кожууна на имя Сат Артыш Константиновича, считать недействительным.